

Π.4.3.7 Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής
Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά

Εισαγωγή

Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας: έξι αιώνες ελληνικής δημόδους
λογοτεχνίας

ΤΑΣΟΥΛΑ Μ. ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ

Θεσσαλονίκη 2016 (v2.0· 2015 v1.0)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNL)
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΟΡΕΩΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (ALTE)

γλώσσαν νωμᾶν

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΡΓΟΥ

ΠΡΑΞΗ: «Διαμόρφωση Μεθοδολογίας Ψηφιακής Διαμόρφωσης των σχολικών βιβλίων και έντυπου εκπαιδευτικού υλικού για τα Γλωσσικά μαθήματα, Ψηφιακή Διαμόρφωση των σχολικών βιβλίων για τα Γλωσσικά μαθήματα, Αναζήτηση και Προσαρμογή πρόσθετου Εκπαιδευτικού υλικού για τα μαθήματα της Ελληνικής Γλώσσας» (MIS: 296442) – (υπ' αριθμ. 11736/12-08-2010 Απόφαση Ένταξης στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Ι.Ν. ΚΑΖΑΖΗΣ

ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ: Π.4.3.7. Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΠΑΡΑΔΟΤΕΟΥ: ΕΥΗ ΜΗΤΡΟΥΣΗ & ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

ΦΟΡΕΑΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ: ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

<http://www.greeklanguage.gr>

Καραμαούνα 1 – Πλατεία Σκρα Τ.Κ. 55 132 Καλαμαριά, Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2313 331500, Φαξ: 2313 331502, e-mail: centre@komvos.edu.gr

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442
Π 4.3.7: Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση
Αρχείου Γεωργακά.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, «Εισαγωγή: Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας»

Σελίδα 2

Εισαγωγή

Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας: έξι αιώνες ελληνικής δημόδου λογοτεχνίας

Πρόκειται για μια γραμματολογική εισαγωγή στην ελληνική δημόδη λογοτεχνία από τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (12ο-15ο) μέχρι την αρχή του 18ου. Το κείμενο ακολουθεί κυρίως χρονολογική σειρά εξέτασης των έργων και των λογοτεχνικών ειδών, με εξαίρεση τις δύο αναφορές στην κρητική λογοτεχνία (15ος αιώνας και περίοδος της ακμής), επειδή αυτή αποτελεί από μόνη της ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στη νεοελληνική λογοτεχνία. Δόθηκε σημασία στο να φανεί η εξέλιξη των ειδών, το πέρασμα από τα ανώνυμα στα επώνυμα έργα, από τα ανομοιοκατάληκτα στα ομοιοκατάληκτα, από το χειρόγραφο στο έντυπο, και να αναδειχθούν φαινόμενα όπως οι πολλαπλές διασκευές του ίδιου έργου, ώστε ο αναγνώστης να κατανοήσει πώς λειτουργούσαν τα δημόδη κείμενα μέσα στις συνθήκες της εποχής τους και να μην τα θεωρεί ως αποκομμένες δημιουργίες. Για τον λόγο αυτό, γίνονται και αναφορές σε μείζονα ιστορικά συμβάντα καθώς προχωρούν οι αιώνες. Σε θερμό δεσμό ([link](#)) δίνονται οι συγγραφείς και οι τίτλοι των έργων αποσπάσματα των οποίων μπορεί να διαβάσει ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται σε αυτό εδώ το περιβάλλον. Σε αυτά τα έργα επικεντρώνεται η παρούσα Εισαγωγή.

12ος αιώνας: τα πρώτα έργα στη δημόδη

Το γύρισμα από τον 11ο στον 12ο αιώνα βρίσκει στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου τον Αλέξιο Α΄, ουσιαστικό ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, ο οποίος κυβέρνησε επί τέσσερις σχεδόν δεκαετίες (1081-1118). Ο Αλέξιος παρέλαβε μια αυτοκρατορία εσωτερικά εξαντλημένη –είχε προηγηθεί η καταστροφική ήττα στο Μαντζικέρτ (1071)–, την οποία προσπάθησε να αναστήσει με την εξαιρετική ευστροφία και τη διπλωματία που τον διέκριναν. Και μπορεί να πέτυχε τη διεύρυνση των συνόρων και την αποκατάσταση της άμυνας του κράτους, ωστόσο στα χρόνια του οι Βενετοί απέκτησαν πολλά προνόμια στην

άσκηση του εμπορίου μέσα στην αυτοκρατορία και οι Σταυροφόροι άρχισαν να πλησιάζουν επικίνδυνα το Βυζάντιο. Στον θρόνο τον διαδέχτηκαν ο γιος του Ιωάννης Β΄ (1118-1143), ένας «μετριοπαθής αλλά ακλόνητος στους στόχους του» ηγέτης, ο χαρισματικός εγγονός του, Μανουήλ Α΄ (1143-1180), ο δωδεκάχρονος δισέγγονός του, Αλέξιος Β΄ (1180-1183) και, τέλος, ένας άλλος εγγονός του, ο Ανδρόνικος Α΄ (1183-1185), άνθρωπος βίαιου χαρακτήρα, που απέτυχε να ανανεώσει την αυτοκρατορία και άνοιξε τον δρόμο στη φεουδαρχική αριστοκρατία (Ostrogorsky 1981, 13-70).

Ο αιώνας των Κομνηνών ήταν μια σπουδαία εποχή, κατά την οποία παλινορθώθηκε η ισχύς του κράτους και το Βυζάντιο συνάντησε τη Δύση σε πολλαπλές διαδρομές – θετικά και αρνητικά. Ήταν, ακόμη, μια εποχή με ζωηρό ενδιαφέρον για τη ρητορική και την ιστοριογραφία, η οποία άκμασε με τα έργα της Άννας Κομνηνής, του Ιωάννη Κίνναμου, του Ιωάννη Ζωναρά και του Νικήτα Χωνιάτη· επίσης, γνώρισε μια αναγέννηση το λογοτεχνικό είδος της μυθιστορίας/του μυθιστορήματος, με τα έργα του Θεόδωρου Πρόδρομου, του Νικήτα Ευγενιανού, του Κωνσταντίνου Μανασσή και του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη, συνεχίζοντας την παράδοση της ύστερης αρχαιότητας· τέλος, τότε έγραψε τα περίφημα σχόλιά του στον Όμηρο ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο οποίος έζησε και την κατάληψη της πόλης του από τους Νορμανδούς το 1185. Όμως, ο 12ος αιώνας έφερε και μια άλλη, ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη για τα ελληνικά γράμματα: τις πρώτες γραπτές λογοτεχνικές δημιουργίες στη δημόδη γλώσσα, μια λαϊκότερο ή λαϊκή γλώσσα που μιμείται ή καταγράφει την ομιλουμένη της Κωνσταντινούπολης, η οποία, επειδή χρησιμοποιήθηκε μόνο στη λογοτεχνία κατά την πρόωπη αυτή περίοδο, έχει προταθεί να ονομάζεται «δημώδης ποιητική κοινή» (Eideneier 2012, 34).

Στα βυζαντινά χρόνια δεν θα ήταν άστοχο να μιλούμε για ένα είδος τριγλωσσίας, καθώς συνυπήρξαν τρία γλωσσικά επίπεδα: η *αθής*, με σαφή αντίκτυπο στον αττικισμό του 11ου και 12ου αιώνα· η *κοινή*, όπως είχε αποτυπωθεί στην Καινή Διαθήκη και είχε αποκτήσει ιδιαίτερο βάρος στο Βυζάντιο ως λογοτεχνική γλώσσα· και, τέλος, η λαϊκή γλώσσα, που στα μεταβυζαντινά χρόνια θα εξελιχθεί στη νεοελληνική δημοτική. Στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν, ενώ ο αττικισμός ξανάρχισε να «σηκώνει κεφάλι», αρχίζει και η λαϊκή

γλώσσα να γράφεται, να κινεί το ενδιαφέρον των λογίων και να εγείρει λογοτεχνικές αξιώσεις. Έτσι, δίπλα στη λόγια λογοτεχνία, ανδρώνεται τώρα (για να χειραφετηθεί εντέλει κατά τον 14ο και 15ο αιώνα) μια πιο αυθόρμητη λογοτεχνία, που δεν πολυνοιάζεται για τα κλασικά μορφικά πρότυπα και χρησιμοποιεί μια πιο ανάλαφρη γλώσσα (Beck 1990, 162, 181, 202-203· Κατσαρός 1999, 154-155· Καραντζόλα 1999, 158-159)· αυτή που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται «δημώδης λογοτεχνία», η οποία καλλιεργήθηκε πρώτη φορά στην αυλή των Κομνηνών και συμβατικά θεωρείται ότι σηματοδοτεί την έναρξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας εν γένει, παρόλο που τα πολιτιστικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία δημιουργήθηκαν τα πρώτα έργα είναι καθαρώς βυζαντινά.¹

Ωστόσο, το έργο με το οποίο συνήθως αρχίζουν οι γραμματολογίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο επικός/μυθιστορηματικός *Διγενής Ακρίτης*, δεν μας σώζεται στην αρχική του εκδοχή και δεν γνωρίζουμε τη γλωσσική μορφή που είχε ούτε αυτό το έργο ούτε τα ακριτικά τραγούδια που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για τη σύνθεσή του. Τα ακριτικά ήταν δημοτικά τραγούδια, τα περισσότερα από τα οποία, κατά τον 10ο αιώνα, είχαν ως κεντρικό πρόσωπο τον υπερ-ήρωα Βασίλειο Διγενή Ακρίτη και για τα οποία εικάζουμε, όπως οι διαθέσιμες ενδείξεις μαρτυρούν, ότι κατά τον 12ο αιώνα κάποιος άγνωστος λόγιος τα συνέλεξε και τα επεξεργάστηκε, ώστε να συνθέσει ένα εκτενές επικό ποιητικό έργο με μυθιστορηματικό χαρακτήρα. Σώζονται έξι μεταγενέστερες διασκευές του έργου· από αυτές, οι δύο αρχαιότερες και πιο μελετημένες είναι της Grottaferrata (G) και του Escorial (E), που παραδίδονται στα αντίστοιχα χειρόγραφα, το πρώτο στο ομώνυμο μοναστήρι έξω από τη Ρώμη και το δεύτερο στο ομώνυμο μοναστήρι στη Μαδρίτη. Και οι δύο αυτές διασκευές είναι γραμμένες σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο, αλλά, παρόλο που προέρχονται από το κοινό γραπτό αρχέτυπο που αναφέραμε, έχουν σημαντικές μεταξύ τους διαφορές: η G είναι πολύ εκτενέστερη, έχει υποστεί σαφώς λόγια επεξεργασία, γράφτηκε σε υψηλότερο γλωσσικό επίπεδο και έχει πιο περίτεχνο ύφος, ενώ παρουσιάζει εμφανέστερες επιδράσεις από τα μυθιστορήματα της ύστερης αρχαιότητας και ενσωματώνει διαφορετικά ιδεολογικά

¹ Για μια συζήτηση σχετικά με την έναρξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, βλ. «Μέρος Πρώτο: Οι αρχές» στο Παναγιωτάκης 1993.

στοιχεία (π.χ. για το ήθος της βυζαντινής αριστοκρατίας του 12ου αι.)· από την άλλη, η Ε έχει λιγότερη από τη μισή έκταση, χαρακτηρίζεται από οικονομία στο ύφος, γοργό ρυθμό στην αφήγηση και ζωντάνια στις εικόνες, έχει εντονότερα ίχνη της προφορικής καταγωγής του αρχετύπου (μεταξύ άλλων οι πολλοί λογότυποι) και το γλωσσικό της επίπεδο είναι δύσκολο να ενταχθεί σε μια συγκεκριμένη κατηγορία, καθώς έχει ως βάση του τη δημώδη, αλλά με εμφανή την παρουσία στοιχείων της «μεικτής» γλώσσας της εποχής.

Στα πρώτα σωζόμενα δείγματα δημώδους λογοτεχνίας ανήκουν, επίσης, τέσσερα ποιήματα γνωστά με την ονομασία «Πτωχοπροδρομικά ποιήματα» ή [Πτωχοπρόδρομος](#), τα οποία έχουν σατιρικά στοιχεία και κωμικό ψυχαγωγικό χαρακτήρα και ανήκουν στο ευρύτερο είδος της επαιτικής ή παρακλητικής ποίησης, δηλαδή της ποίησης που έγραφαν λόγιοι της αυλής προκειμένου να ζητήσουν από τον αυτοκράτορα (στην περίπτωση μας τον Ιωάννη και τον Μανουήλ Κομνηνό) ή ανώτερους αξιωματούχους οικονομική ή άλλου είδους υποστήριξη. Γύρω από τα ποιήματα αυτά έχει δημιουργηθεί το λεγόμενο «Προδρομικό ζήτημα», που συνίσταται σε δύο ερωτήματα: το παλαιότερο είναι αν αποτελούν έργο του ποιητή της αυλής, Θεόδωρου Πρόδρομου, ο οποίος συνέθεσε ποικίλα έμμετρα έργα σε λόγια γλώσσα, κάποια από τα οποία έχουν κοινή θεματολογία με τα Πτωχοπροδρομικά και σατιρικό χαρακτήρα· ενώ το νεότερο ερώτημα είναι αν αποτελούν καν έργο του ίδιου ποιητή και τα τέσσερα, καθώς έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ένα από αυτά, συνδεδεμένο με το όνομα κάποιου Πτωχοπρόδρομου, πήρε κάποτε τον χαρακτήρα προτύπου και για άλλους που ήθελαν να προβάλλουν ανάλογα αιτήματα, και συνέθεσαν παρόμοια ποιήματα που τα έκαναν γνωστά ως «Πτωχοπρόδρομο» (Eideneier 2012, 93). Η γλώσσα των τεσσάρων αυτών ποιημάτων είναι ανομοιογενής (λόγια στο προοίμιο και όπου ο ποιητής απευθύνεται στους προστάτες του, δημώδης στα μέρη όπου περιγράφει τα παθήματα και την καθημερινότητά του), ωστόσο θεωρείται ότι αποτελεί «την πιο συνεκτική απεικόνιση της καθημερινής ομιλίας στη Βασιλεύουσα» (Καραντζόλα 1999, 158).

Ένα ακόμη δημώδες έργο αυτού του αιώνα, με κάποια σημεία σε λόγια γλώσσα, είναι οι [Στίχοι γραμματικού Μιχαήλ του Γλυκά](#) (1159), που αποτελεί και αυτό έναν δείκτη της καθομιλουμένης. Στο σχετικά σύντομο έργο του (581 ιαμβικοί δεκαπεντασύλλαβοι), ο

ποιητής, θεολόγος και γραμματέας της αυτοκρατορικής αυλής, απευθύνεται στον αυτοκράτορα Μανουήλ –στον οποίο απευθύνονται και τα δύο τελευταία Πτωχοπροδρομικά– και του ζητά να τον ελευθερώσει από τη φυλακή, όπου μπήκε εξαιτίας μιας συκοφαντίας, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται. Έντονο χαρακτηριστικό του ύφους των [Στίχων](#) είναι οι πολλές παροιμιακές εκφράσεις· ο [Γλυκάς](#), άλλωστε, είχε συντάξει και μία συλλογή παροιμιών με θεολογικές ερμηνείες.

Σε αντίθεση με το προηγούμενο κείμενο, το οποίο έφτασε μέχρι εμάς σε ένα μόνο χειρόγραφο, το επόμενο γνωστό δημόδες έργο, ο λεγόμενος [Σπανέας](#), διατηρήθηκε σε 19 χειρόγραφα και μία έντυπη έκδοση του 16ου αι., σημάδι ασφαλώς της δημοφιλίας του επί πολλούς αιώνες. Ένας από τους τίτλους με τους οποίους έχει σωθεί είναι *Διδασκαλία παραινετική κυρού Αλεξίου Κομνηνού, του λεγομένου Σπανέα*: αυτός ο τίτλος αποδίδει το έργο στον γιο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, Αλέξιο, ο οποίος απευθύνει συμβουλές σε κάποιον ανιψιό του – ταύτιση που δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή. Ίσως ο σωστός και αυθεντικός τίτλος να είναι το *Διδασκαλία παραινετική* ορισμένων χειρογράφων, καθώς πράγματι το έργο ανήκει στο είδος των «παραινετικών λόγων» της βυζαντινής γραμματείας. Ο [Σπανέας](#), σε όλη αυτή την πλούσια παράδοσή του, παίρνει τρεις διαφορετικές μορφές-εκδοχές, με διαφορετικούς γλωσσικούς χαρακτήρες, η παλαιότερη από τις οποίες, η Α, μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αιώνα με αρχές του 13ου, ενώ η εκτενέστερη Β περιέχει προσθήκες που έγιναν αργότερα, τον 14ο ή 15ο αι. Στον ίδιο αυτόν αιώνα τοποθετείται και η τελευταία εκδοχή, η Γ, που έχει δημοδέστερη γλώσσα από όλες. Βέβαια, όλη αυτή η περίπλοκη παράδοση του έργου, καθώς και οι διαφορετικές μορφές και τα γλωσσικά επίπεδα του κειμένου δυσχεραίνουν πολύ τον προσδιορισμό της μορφής του χαμένου αρχτύπου, όπως είδαμε και με τον [Διγενή](#).

Αλλά το έργο που είχε ασυναγώνιστη διάδοση και διασκευές, ήδη από τον 11ο και μέχρι τον 19ο αι., όπως μαρτυρούν τα 80 χειρόγραφα τα οποία παραδίδουν κάποια μορφή του, είναι ο [Στεφανίτης και Ιγνηλάτης](#), αφηγηματικό κείμενο που διδάσκει, μέσα από ένα πολύπλοκο σύστημα εγκιβωτισμένων διηγήσεων με ζώα, τον τρόπο με τον οποίο ο χρηστός ηγεμόνας πρέπει να αντιμετωπίζει ηθικά και πολιτικά προβλήματα. Επομένως, πρόκειται για

ένα έργο που ανήκει στο γραμματολογικό είδος «κάτοπτρο ηγεμόνων». Ο *Στεφανίτης* πιθανότατα είχε ως πρότυπο ένα αραβικό έργο του 8ου αιώνα μ.Χ., το *Kalilah va-Dimnah*, ενώ η πρώτη ελληνική μετάφρασή του που σώζεται ολόκληρη ανάγεται στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και έγινε από κάποιον «μάγιστρο και φιλόσοφο» της αυλής, τον Συμεών Σηθ. Η μετάφραση αυτή, ωστόσο, έγινε σε λόγια γλώσσα, και έτσι θα επανέλθουμε στο έργο αυτό αργότερα, τον 16ο αιώνα, οπότε και έχουμε τις πρώτες αποδόσεις-παραφράσεις του στη δημόδη.

Παρατηρούμε, λοιπόν, και εδώ το φαινόμενο που είδαμε στον [Διγενή](#) και στον [Σπανέα](#), ότι το αρχέτυπο έργο γράφεται μεν στον 12ο αιώνα ή και νωρίτερα, ωστόσο γνωρίζει κατοπινές –και διαφορετικές– εκδοχές κατά τη διάρκεια της διάδοσής του, καθώς γίνεται όλο και πιο αγαπητό σε πλατύτερα στρώματα αναγνωστών ή ακροατών. Ο *Σπανέας*, μάλιστα, γνώρισε και δύο σλαβικές επεξεργασίες. Το φαινόμενο αυτό είναι γενικό στη χειρόγραφη παράδοση των πρώιμων νεοελληνικών κειμένων: στα έργα της δημόδους δεν υπάρχει η έννοια του στερεότυπου κειμένου που αναπαράγεται ατόφιο. Ο σεβασμός στην κειμενική παράδοση και η κατά λέξη αντιγραφή εφαρμόζονταν μόνο στα λόγια και τα αρχαιοελληνικά κείμενα και όχι στα δημόδη, παρόλο που οι ίδιοι γραφείς αντέγραφαν και τα μεν και τα δε (Jeffreys 1998, xxiii). Οι αντιγραφείς φαίνεται ότι ένιωθαν μεγαλύτερη ελευθερία να επεμβαίνουν στα έργα σε λαϊκή γλώσσα, τα οποία δεν καλύπτονταν από την αυθεντία των αρχαίων ή λόγιων συγγραφέων και της γλώσσας τους. Τα κείμενα γίνονταν τρόπον τινά κοινό κτήμα των εγγραμμάτων, οι οποίοι μπορούσαν να τα διασκευάζουν κατά βούληση. Είναι η περίπτωση των ανθρώπων που παρεμβαίνουν σε κάποιο στάδιο της διάδοσης ενός κειμένου ως «δημιουργικοί διασκευαστές ή και παράλληλοι συγγραφείς των λογοτεχνικών έργων», όπως έχουν χαρακτηριστεί (Κεχαγιόγλου 2009α, 159). Ίσως σε αυτό το γεγονός να οφείλεται και το ότι τα ονόματα των αρχικών συγγραφέων ξεχνιούνταν στην πορεία, και, με εξαίρεση την περίπτωση του [Μιχαήλ Γλυκά](#), θα χρειαστεί να φτάσουμε στον προχωρημένο 14ο αιώνα και στην υπόδουλη περιφέρεια για να ξανασυναντήσουμε έναν επώνυμο ποιητή (όμως σε αυτό το θέμα θα επανέλθουμε και αργότερα, μιλώντας για διασκευές έργων του 14ου αιώνα).

ΣΩ

13ος αιώνας: ανακόπτεται μια δυναμική αρχή;

Ο 13ος αιώνας αρχίζει με ένα δραματικό γεγονός για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στην περίοδο της δυναστείας των Αγγέλων, κατά την οποία η εχθρότητα της Δύσης για το Βυζάντιο παίρνει διαστάσεις κατακτητικού σχεδίου, η Δ΄ Σταυροφορία παρεκκλίνει από την πορεία της και, εκμεταλλευόμενη τα υπεσχημένα ανταλλάγματα του Αλέξιου Αγγέλου για τη βοήθεια των Σταυροφόρων στην αποκατάσταση του πατέρα του στον θρόνο, βρίσκεται προ των πυλών της Κωνσταντινούπολης, η οποία τελικά υπέκυψε στην υπεροχή των εισβολέων τον Απρίλιο του 1204. Το Βυζάντιο παρέμεινε υπό λατινική κυριαρχία επί 57 χρόνια, μέχρι το 1261, όταν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ μπήκε θριαμβευτικά στην Πόλη, αποκαταστάθηκε στον θρόνο και εγκαθίδρυσε τη μακροβιότερη δυναστεία της βυζαντινής ιστορίας, αυτή των Παλαιολόγων, η οποία έμελλε να είναι και η τελευταία της (Ostrogorsky 1981, 86-151).

Είδη της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας που είναι γνωστά από τους προηγούμενους αιώνες (ρητορική, ιστοριογραφία, μυθιστορία κ.ά.) εξακολουθούν να καλλιεργούνται και τώρα, αλλά το ξεκίνημα της δημόδους λογοτεχνίας, την οποία είδαμε να διαμορφώνεται κατά τον 12ο αιώνα στο περιβάλλον της αυτοκρατορικής αυλής με τα έργα τουλάχιστον των τεσσάρων ποιητών που αναφέραμε (χωρίς να αποκλείεται να υπάρχουν και άλλα κείμενα, χαμένα σήμερα), δεν θα το ακολουθήσει μια εξίσου δυναμική συνέχεια. Παρατηρούμε έναν 13ο αιώνα άκαρπο όσον αφορά τη συγγραφή λογοτεχνικών έργων στη δημόδη· μάλιστα, έχει υποστηριχθεί emphatically ότι «είναι βέβαιο πως η δημόδης γλώσσα δεν επανεμφανίζεται στο λογοτεχνικό προσκήνιο πριν από τις αρχές του 14ου αιώνα» (Beaton 1996, 32). Ωστόσο, η κατάσταση ίσως να μην είναι τόσο μονοσήμαντη, καθώς αφενός από τον αιώνα αυτόν προέρχονται τα πρώτα σωζόμενα χειρόγραφα έργων στη δημόδη και αφετέρου, σύμφωνα με μία πρόταση, στη διάρκειά του τοποθετείται η συγγραφή δύο από τα σωζόμενα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα. Ας δούμε πώς έχουν τα πράγματα:

Στον 13ο αιώνα τοποθετείται το μοναδικό χειρόγραφο που σώζει τους [Στίχους Μιχαήλ Γλυκά](#), καθώς και το παλαιότερο από τα 19 που περιέχουν τις διάφορες εκδοχές του [Σπανέα](#). Επίσης, στο γύρισμα του αιώνα, περίπου το 1300, εικάζεται ότι τοποθετείται το χειρόγραφο της Grottaferrata του [Διγενή](#), και έτσι είναι πολύ πιθανό ότι στη διάρκειά του δημιουργήθηκε και η αντίστοιχη διασκευή για την οποία μιλήσαμε παραπάνω (Jeffreys 1998, xviii & xli). Επιπλέον, ίσως τώρα δίνει τα πρώτα του δείγματα στη δημόδη το γραμματολογικό είδος της μυθιστορίας, με έργα που περιγράφονται συνοπτικά ως «έμμετρες ερωτικές μυθιστορίες της υστεροβυζαντινής περιόδου», ενώ παλιότερα αναφέρονταν ως «ιπποτικές μυθιστορίες» (Λεντάρη 2013, 335), χαρακτηρισμός που δεν ανταποκρίνεται σε όλα τα κείμενα του είδους, γι' αυτό και έχει πια εγκαταλειφθεί. Στο είδος αυτό ανήκουν τόσο έργα πρωτότυπα, δηλαδή γραμμένα απευθείας στα ελληνικά, όσο και κάποια τα οποία αποτελούν μεταφράσεις-διασκευές από δυτικά έργα. Υποστηρίζεται ότι δύο από τα πρωτότυπα γράφτηκαν μέσα στον 13ο αιώνα: το [Λίβιστρος και Ροδάμνη](#) στο διάστημα 1240-1260, δηλαδή στη διάρκεια της λατινικής κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, και το [Βέλθανδρος και Χρυσάντζα](#) στο δεύτερο μισό του αιώνα (1270-1290), μετά την παλινόρθωση του βυζαντινού αυτοκράτορα (Αγαπητός 1993, 97-134)· ωστόσο, και για τα δύο αυτά έχει προταθεί και οψιμότερη χρονολόγηση, στον 14ο αιώνα, γεγονός που μειώνει ακόμη περισσότερο τη σωζόμενη παραγωγή του 13ου αιώνα.

Αναντίρρητα η παραπάνω παραγωγή χειρογράφων και έργων είναι πολύ περιορισμένη για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα – ακόμη και αν δεχτούμε με βεβαιότητα τη συγγραφή δύο μυθιστορημάτων στη διάρκειά του. Έχουμε άραγε και εδώ να κάνουμε με μια σειρά από «χαμένες γενιές» λογοτεχνών, όπως θα δούμε αργότερα ότι έχει υποστηριχθεί για την κρητική λογοτεχνία των μέσων του 16ου αιώνα; Γράφτηκαν έργα στη δημόδη τα οποία χάθηκαν στην πορεία; Μήπως η λατινική κατάκτηση της Πόλης ανέστειλε μια κίνηση που είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο αιώνα, αλλά δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος να συνεχιστεί μέσα σε έναν τόπο ο οποίος είχε χάσει το μεγαλείο και τον πλούτο του; Ή, άραγε, τα πρώτα μεμονωμένα βήματα συγγραφής σε μια λογοτεχνική γλώσσα κοντά στην καθομιλουμένη δεν ήταν τόσο δυναμικά ώστε να έχουν μια σταθερή συνέχεια;

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν δεν δεχτούμε μια πρωιμότερη χρονολόγησή του, στο τέλος του αιώνα, υπό τη βασιλεία των Παλαιολόγων, το είδος της δημόδους ερωτικής μυθιστορίας θα έρθει πια με αξιώσεις στο προσκήνιο και θα δεσπόσει σε ολόκληρο τον 14ο αιώνα. Το εκτενέστερο και μάλλον το παλαιότερο από τα έργα του είδους αυτού, ο [Λίβιστρος](#), φαίνεται ότι ήταν και το πιο δημοφιλές, καθώς παραδίδεται σε πέντε χειρόγραφα, τα οποία αντιπροσωπεύουν τρεις διασκευές με διαφορετική έκταση και χαρακτηριστικά γλώσσας και ύφους. Επιπλέον, ήταν αυτό που είχε τη μεγαλύτερη συνάφεια με το λόγο μυθιστόρημα του 12ου αιώνα και την πιο σύνθετη δομή, καθώς περιέχει εγκιβωτισμένες αφηγήσεις μέσα σε μια διήγηση-πλαίσιο και δύο ερωτικά ζευγάρια αντί για το ένα των υπόλοιπων έργων. Αντίθετα, ο [Βέλθανδρος](#) είναι πολύ συντομότερος, έχει απλή δομή και έφτασε μέχρι τις μέρες μας σε ένα μόνο χειρόγραφο.

❧

14ος αιώνας: η ανάκαμψη της δημόδους λογοτεχνίας

Ο 14ος αιώνας βρίσκει τη βυζαντινή αυτοκρατορία βαθιά πληγωμένη, σε μια αποσύνθεση που είχε προετοιμαστεί έναν αιώνα νωρίτερα, από την καταστροφή του 1204. Τώρα, πολλά εδάφη της αυτοκρατορίας βρίσκονται στην κατοχή των Φράγκων (Επτάνησα, μέρος της Πελοποννήσου, Αττική, Βοιωτία και γειτονικά νησιά) και των Βενετών (Κρήτη, Εύβοια, θύλακες στην Πελοπόννησο) ή αποτελούν αυτόνομα κρατίδια που ανήκουν στη δυναστεία των Αγγέλων (Θεσσαλία, Ήπειρος, Αιτωλία και Ακαρνανία). Στον θρόνο βρίσκεται ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, αυτοκράτορας αδύναμος, ο οποίος δεν μπορούσε να κάνει πολλά πράγματα στις παρούσες συνθήκες πτώσης του κράτους του. Ήταν πάντως άνθρωπος εξαιρετικά μορφωμένος, με μεγάλο ενδιαφέρον για την επιστήμη και τη φιλολογία, το θέμα που μας απασχολεί εδώ, και αν η εποχή των Παλαιολόγων διακρίθηκε για την άνθηση των γραμμάτων, αυτό σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με το έργο του Ανδρονίκου (Ostrogorsky 1981, 167-68). Επίσης, δεν αποκλείεται να οφείλεται στον ίδιο το γεγονός ότι η δημόδης

γλώσσα και λογοτεχνία τυγχάνουν θερμής υποδοχής στην αυτοκρατορική αυλή στις αρχές του 14ου αιώνα (Beaton 1996, 313).

Η ομάδα των πρωτότυπων (δηλαδή μη διασκευασμένων ή μεταφρασμένων) ερωτικών μυθιστοριών της παλαιολόγιας περιόδου, οι οποίες μοιράζονται αξιοπρόσεκτες θεματικές, υφολογικές και γλωσσικές ομοιότητες, συνεχίζεται με το έργο [Καλλίμαχος και Χρυσορρόη](#), ίσως τη μόνη από τις μυθιστορίες για την οποία γνωρίζουμε το όνομα του ποιητή της, αν δεχτούμε την ταύτισή του με κάποιον Ανδρόνικο Κομνηνό Βρανά Παλαιολόγο, ανιψιό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Για τη χρονολόγηση της συγγραφής του υπάρχει μια σχετική ομοφωνία που την τοποθετεί στο πρώτο μισό του αιώνα (1310/1320-1340). Και αυτό το έργο, όπως ο [Βέλθανδρος](#), σώζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο και έχει απλή δομή, αλλά με αφθονία παραμυθιακών μοτίβων, τα οποία πλαισιώνουν τις περιπέτειες του ερωτικού ζευγαριού μέχρι αυτό να επιτύχει την πολυπόθητη ένωσή του, όπως συμβαίνει σε όλα τα έργα του συγκεκριμένου είδους.

Στο είδος της έμμετρης δημόδους μυθιστορίας, αλλά σε κλίμα διαφορετικό σε σχέση με τα προηγούμενα έργα, ανήκει ο [Πόλεμος της Τρωάδος](#), που χρονολογείται στον αιώνα όπου βρισκόμαστε, χωρίς μεγαλύτερη ακρίβεια, και αποτελεί μετάφραση ενός ομότιτλου γαλλικού μυθιστορήματος του 12ου αιώνα, του *Roman de Troie*, που πάντως δεν βασίζεται στον Όμηρο. Η δράση των αρχαίων ηρώων έχει μεταφερθεί σε μεσαιωνικά φεουδαρχικά συμφραζόμενα και οργανώνεται πάνω στην εναλλαγή του ερωτικού και του πολεμικού στοιχείου, με έμφαση στο δεύτερο. Ανήκει στην ομάδα των σωζόμενων μυθιστοριών που μεταφράζουν ή διασκευάζουν κάποιο δυτικό πρότυπο και ίσως είναι το χρονολογικά παλαιότερο από τα έργα της ομάδας. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ, για να αποφευχθεί η σύγχυση, ότι πρόκειται για έργο διαφορετικό από την, επίσης έμμετρη, *Διήγησιν γενναμένην εν Τροία*, η οποία ανήκει μεν στις πρωτότυπες μυθιστορίες, αλλά αποτελεί έργο ελάσσονος συγγραφέα σε σύγκριση με αυτούς των προηγούμενων μυθιστοριών, ο οποίος «προσπάθησε με μέτρια επιτυχία να δημιουργήσει ένα ενιαίο έργο, το οποίο να συνδυάζει τη λαϊκή ιστορία με τις λογοτεχνικές συμβάσεις των μυθιστοριών» (Beaton 1996, 178). Αντίθετα, ο [Πόλεμος](#)

[της Τρωάδος](#), αν και εκτενέστατο έργο (14.369 στ.), γνώρισε μεγάλη διάδοση, αν κρίνουμε από το ότι σώζεται σήμερα σε επτά χειρόγραφα.

Κατά τον 14ο αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους στη δημόδη και μια σειρά από έργα, έμμετρα ή πεζά, που έχουν ως ήρωες φρούτα, φυτά, πτηνά ή ζώα των οποίων οι ιδιότητες αξιοποιούνται αλληγορικά για σατιρικούς και ψυχαγωγικούς ή διδακτικούς σκοπούς: τέτοια έργα θα εξακολουθήσουν να γράφονται και τον επόμενο αιώνα. Το σύντομο πεζό σατιρικό κείμενο [Διήγησις του Πωρικολόγου ή απλώς Πωρικολόγος](#), που σημαίνει «ο ειδικός στα φρούτα» ή «λόγος για τα φρούτα», αποτελεί μια παρωδία βυζαντινής δίκης. Ο άγνωστος συγγραφέας του θέλησε να παρωδήσει μια ειδική κατηγορία δίκης στο Βυζάντιο στην οποία προεδρεύει ο αυτοκράτορας, αλλά το κείμενό του μαρτυρά ότι μάλλον ζούσε στην επαρχία και δεν γνώριζε τα πράγματα από πρώτο χέρι: έχει διαπιστωθεί ότι το έργο αντικατοπτρίζει μια φανταστική εικόνα του παλατιού, με διάθεση σατιρική, αποτελεί δηλαδή «μια “μυθολογία” της βυζαντινής πρωτεύουσας όπως αναπλαθόταν από τους λόγιους της επαρχίας την εποχή των Παλαιολόγων» (Οικονομίδης 2000, 533). Το έργο, κατά μία εκδοχή, τοποθετείται στο διάστημα 1320-1329. Ο έμμετρος *Πουολόγος* (668 στίχοι), ο οποίος σώζεται σε χειρόγραφα που παραδίδουν διαφορετικές εκδοχές, αντλεί στοιχεία από λαϊκές παραδόσεις για τα ζώα και παίρνει αλληγορικές και ηθικές διαστάσεις, οι οποίες του δίνουν έναν μεικτό χαρακτήρα: σατιρικό και διδακτικό. Ανήκει στον 14ο αιώνα, αλλά ίσως η αρχική του μορφή ανάγεται στον προηγούμενο.

Με τον *Πουολόγο* συγγενεύει ένα άλλο σχετικό έργο, γραμμένο το 1365, όπως δηλώνει ο ίδιος ο άγνωστος ποιητής του. Πρόκειται για την έμμετρη [Διήγησιν παιδιόφραστον ζώων των τετραπόδων](#) (παιδιόφραστος: δηλαδή για να περάσει κανείς την ώρα του), η οποία αφηγείται μια φιλονικία φυτοφάγων και σαρκοφάγων ζώων, με άφθονα κωμικά στοιχεία και στοιχεία ρητορικής.

Στο σημείο αυτό αξίζει να ανοίξουμε μία παρένθεση για να εξηγήσουμε ότι ο όρος «διήγησις», τον οποίο είδαμε ήδη σε ορισμένους τίτλους έργων, χαρακτηρίζει κάποιες ευρύτερες γραμματολογικές κατηγορίες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, και γι' αυτό συνήθως περιλαμβανόταν στους τίτλους των αντίστοιχων έργων, παρόλο που σήμερα

πολλά από αυτά είναι γνωστά με συντομότερους: π.χ. *Λίβιστρος* ή *Λίβιστρος και Ροδάμνη*, αντί για το παραδεδομένο *Διήγησις Λιβίστρον και Ροδάμνης*. Ως διηγήσεις χαρακτηρίζονταν έργα με πληροφοριακό ή εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, στα οποία μπορούν να ενταχθούν και τα φυσιογνωστικού περιεχομένου που είδαμε παραπάνω: έργα που αναφέρονταν σε ιστορικά γεγονότα ή σε ιστορικά πρόσωπα: κείμενα που αναφέρονταν σε φυσικές καταστροφές: τέλος, έργα μυθοπλασίας. Οι περισσότερες διηγήσεις ήταν έμμετρες και κάποιες κινούνταν «στο μεταίχμιο, μέσα και έξω από την περιοχή της λογοτεχνίας» (Μερακλής 2013, 526).

Εντωμεταξύ, και καθώς ο αιώνας βαδίζει προς το τέλος του, μία ακόμη έμμετρη μυθιστορία θα εμφανιστεί: πρόκειται για τη χαμένη σήμερα *Ιστορία του Βελισαρίου*, με κεντρικό ήρωα τον γνωστό στρατηγό του Ιουστινιανού, για την οποία η πιο πρόσφατη έρευνα εικάζει ότι τοποθετείται στην τελευταία δεκαετία του 14ου αι. Αν και το έργο αυτό δεν σώθηκε, όπως το πρότυπο του *Διγενή* νωρίτερα, ωστόσο σώθηκαν τέσσερις διασκευές του από τον 15ο και 16ο αιώνα, για τις οποίες θα μιλήσουμε στο κατάλληλο σημείο. Ανάλογο φαινόμενο αποτελεί και η περίπτωση των ποικίλων δημωδών διασκευών, σε πεζό και έμμετρο λόγο, ενός *μυθιστορήματος για τον Μέγα Αλέξανδρο*, το οποίο έχει τις ρίζες του στο ελληνιστικό μυθιστόρημα του Ψευδο-Καλλισθένη, του 3ου μ.Χ. αι. Ο κοινός, χαμένος σήμερα, πρόγονος αυτών των δημωδών έργων τοποθετείται στον 14ο αιώνα, αλλά ακολούθησαν διάφορες διασκευές του κατόπιν.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να ξαναθυμίσουμε κάτι που αναφέραμε και νωρίτερα, μαζί τώρα και με μια ερμηνεία η οποία έχει προταθεί για το εν λόγω φαινόμενο, των παραλλαγών και των διασκευών: Στη δημώδη υστεροβυζαντινή λογοτεχνία, εξηγεί ο άγγλος βυζαντινολόγος και μελετητής των δημωδών κειμένων, Michael Jeffreys, «ο κανόνας είναι η παραλλαγή, με γλωσσικές τροποποιήσεις, σχεδόν σε κάθε στίχο, και αρκετές σημαντικές αλλαγές. Και σ' αυτά τα χειρόγραφα, δεν είναι λίγες οι διασκευές, όπου ο αντιγραφέας κάνει πιο ριζικές αλλαγές στο κείμενο μπροστά του. Κι εδώ πάλι δεν πρόκειται για ανικανότητα. Κατά τη γνώμη μου, αναγνώριζε στα δημώδη κείμενα ένα μέτρο, μια γλώσσα, ένα ύφος που του ήταν γνωστά από αλλού, από την προφορική πλευρά του νεοελληνικού πολιτισμού της εποχής του, μια πλευρά που μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι ήταν πιο πλούσια

από τις γραπτές αναφορές και τα λίγα αποσπάσματα που σώθηκαν» (Jeffreys 1987, 149-150). Με άλλα λόγια, η ρευστότητα που έχουμε ήδη παρατηρήσει στα κείμενα των δημωδών έργων είναι αποτέλεσμα της αντίληψης των γραφέων ότι πρόκειται για έργα σχεδόν του προφορικού πολιτισμού τα οποία μπορεί κανείς να τα χειριστεί με την ελευθερία που αντιμετωπίζονται, λ.χ., τα δημοτικά τραγούδια και δεν ένιωθε υποχρεωμένος να τα διατηρήσει αναλλοίωτα· αντιθέτως, έπρεπε να σεβαστεί τα αρχαία και τα λόγια κείμενα.

Ο 14ος αι., όπως είπαμε πιο πάνω, βρήκε πολλά εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην κατοχή δυτικών κρατών. Όμως, το γεγονός αυτό δεν ανέστειλε τη συγγραφή λογοτεχνίας στην ελληνική γλώσσα – και ειδικά στη δημώδη, που είναι το αντικείμενό μας εδώ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από γλωσσική άποψη έχει το έμμετρο [Χρονικόν του Μορέως](#) από τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, ένα έργο μικρής λογοτεχνικής αλλά μεγάλης γλωσσικής αξίας. Το εκτενέστατο αυτό κείμενο (περισσότεροι από 9.000 στίχοι), που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι., γύρω στα 1320, διηγείται στο μεγαλύτερο μέρος του την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, φτάνοντας μέχρι το 1292. Ο άγνωστος ποιητής του, ο οποίος εκφράζει πολύ συχνά ανθελληνικές, αντιορθόδοξες και αντιβυζαντινές απόψεις, θέλησε να αποτυπώσει και να εξυμνήσει με την πένα του τη φραγκική κυριαρχία του Μοριά. Η γλώσσα του έργου, που βρίσκεται πολύ κοντά στην καθομιλουμένη και περιέχει πλήθος ξένων λέξεων, ιταλικών και γαλλικών, οι οποίες μαρτυρούν την εδραίωση όρων λατινικής προέλευσης στην ελληνική, έχει μελετηθεί και για τη σχέση της με την προφορική παράδοση (Jeffreys 1987). Το έργο σώζεται σε πέντε χειρόγραφα, ενώ γνώρισε και διασκευές στα γαλλικά, ιταλικά και αραγονικά.

Κατεβαίνοντας νοτιότερα, θα βρούμε στη βενετοκρατούμενη (από το 1204/1211) Κρήτη τα πρώτα έργα που παραδίδονται με το όνομα του συγγραφέα τους, του [Στέφανου Σαχλίκη](#) από τον Χάνδακα, την πρωτεύουσα του νησιού. Αν εξαιρέσουμε τον [Μιχαήλ Γλυκά](#) και τις αμφισβητούμενες αποδόσεις του [Σπανέα](#) και του [Καλλίμαχου](#) σε συγκεκριμένα πρόσωπα, ο αναγνώστης αυτής της Εισαγωγής έχει ήδη διαπιστώσει ότι μέχρι αυτήν την εποχή τα κείμενα δεν παραδίδονται επώνυμα στα σωζόμενα σήμερα χειρόγραφα τους. Το

γεγονός αυτό ίσως να συνδέεται με την όλη ρευστότητα που είδαμε να χαρακτηρίζει τη διάδοση των δημοδών κειμένων, τα οποία στη συνείδηση των αντιγραφών τους ενδεχομένως έπαιρναν τον χαρακτήρα προϊόντων του προφορικού πολιτισμού. Μάλιστα, ακόμη και κάποιοι στίχοι των έργων του ίδιου του [Σαχλίκη](#), του οποίου το όνομα γνωρίζουμε, μαρτυρούν ότι αυτά διαδίδονταν προφορικά και σε άλλες πόλεις της Κρήτης από τον ίδιο, αλλά και από μικρά παιδιά· επιπλέον, έχει παρατηρηθεί ότι στην ποίησή του φανερώνεται μια μετάβαση «από το προφορικό στο γραπτό» (van Gemert 1997 [2013], 67).

Με τον [Σαχλίκη](#) εγκαινιάζεται ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, το πρώτο που έχει τοπικό προσδιορισμό: η κρητική λογοτεχνία. Η Κρήτη, επί τεσσαρισημισι αιώνες στην κατοχή των Βενετών (από τη Δ΄ Σταυροφορία, το 1204, μέχρι την τελική παράδοση της πρωτεύουσας στους Οθωμανούς, το 1669), θα αναπτύξει τη δική της πολιτιστική παράδοση, συνδέοντας τον τοπικό πολιτισμό με τα επιτεύγματα της ιταλικής Αναγέννησης, τα οποία διαδόθηκαν στο νησί με διάυλο τη Βενετία. Την εποχή του Σαχλίκη, στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί – ούτως ή άλλως θα δώσουν τους πιο ώριμους καρπούς τους στη λογοτεχνία, τη ζωγραφική, τη μουσική και την αρχιτεκτονική κατά τα τελευταία εκατό χρόνια της Βενετοκρατίας.

Ο ποιητής γεννήθηκε περίπου το 1331 και πέθανε γύρω στο 1403. Η ζωή του σηματοδεύτηκε από την πανούκλα του 1348, η οποία τον άφησε μοναδικό κληρονόμο μιας μεγάλης αστικής και αγροτικής περιουσίας. Η περιπετειώδης ζωή που έζησε από τα δεκατέσσερά του χρόνια αποτυπώνεται εν πολλοίς (όπως διασταυρώνεται και από ιστορικές πηγές) στο ποίημα [Αφήγησις παράξενος](#), κείμενο της δεύτερης συγγραφικής του περιόδου, όταν πια στο έργο του έχει εισαχθεί η ομοιοκαταληξία, την οποία φαίνεται ότι ο Σαχλίκης πρώτος εισηγήθηκε στην ελληνική ποίηση εν γένει. Μάλιστα, η *Αφήγησις* έχει ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, δομείται δηλαδή σε δίστιχα, τη στιχουργική μορφή που σιγά σιγά θα κυριαρχήσει στη δημόδη ποίηση και θα γίνει τόσο αγαπητή, ώστε στους επόμενους αιώνες να επικρατήσει η μόδα να μετατρέπονται ανομοιοκατάληκτα έργα σε ομοιοκατάληκτα, όπως θα δούμε. Στην ίδια συγγραφική περίοδο ανήκουν και οι *Συμβουλές στον Φραντζισκή*, ποιητικό έργο που δομείται σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία προτρέπει τον νεαρό του

τίτλου να αποφεύγει ένα διαφορετικό παραστράτημα: τα νυχτοπερπατήματα, τα ζάρια και τις κοινές γυναίκες, τα τρία κακά που γνωρίζουμε ότι είχαν οδηγήσει τον ποιητή στην απώλεια της περιουσίας του και σε φυλάκιση του.

Η προηγούμενη παραγωγή του «πατέρα της Κρητικής Λογοτεχνίας», όπως έχει χαρακτηριστεί (van Gemert 1997 [2013], 61), αποτελείται από έργα διδακτικά και σατιρικά: τα δεύτερα, μάλιστα, τα οποία περιγράφουν τον κόσμο των κοινών γυναικών του Χάνδακα, διακρίνονται για μια «πραγματικά μνημειώδη αθυροστομία, που φθάνει κάποιες φορές τα όρια της χυδαιότητας. Και αυτό το χαρακτηριστικό είναι ίσως, ιστορικά και γραμματολογικά, από τα πιο ενδιαφέροντα και πρωτότυπα (πρωτοποριακά, θα λέγαμε) του έργου του» (Παναγιωτάκης 2015, 36-37). Ο [Σαχλίκης](#) έχει επηρεαστεί από την ιταλική σατιρική ποίηση της εποχής, ενώ στη γλώσσα του φανερώνεται για πρώτη φορά στη δημώδη λογοτεχνία μια στροφή προς τη διάλεκτο, την κρητική στην περίπτωση του, ως λογοτεχνικό όργανο. Τα σωζόμενα έργα του Σαχλίκη έφτασαν σ' εμάς σε τρία χειρόγραφα του 16ου αιώνα, τα οποία παραδίδουν κείμενα με πολλές φθορές και προβληματικά χωρία – αποτέλεσμα και αυτό όσων έχουμε πει για την ελευθερία με την οποία οι αντιγραφείς αντιμετώπιζαν τα δημώδη έργα, αλλά και της προφορικής διάδοσης των έργων του πρώτου επώνυμου κρητικού ποιητή.

Το τελευταίο με ασφάλεια χρονολογημένο έργο του 14ου αιώνα (1384) το οποίο βλέπουμε σε αυτήν την Εισαγωγή ανήκει σε ένα ιδιότυπο γραμματολογικό είδος, τα «ιατροσόφια». Πρόκειται για μια σειρά κειμένων συνδεδεμένων με κάποιον [Ιωάννη Σταφιδά](#), του οποίου τον τόπο καταγωγής δεν γνωρίζουμε, ούτε αν ήταν ο συγγραφέας ή ο αντιγραφείς τους. Πρόκειται για ένα είδος κειμένων (εξορκισμοί, κατάδεσμοι, προσευχές, παραϊατρικά κείμενα κ.τ.ό.) ιδιαίτερα αγαπητό στην ύστερη αρχαιότητα και με πλούσια συνέχεια στην υστεροβυζαντινή δημώδη γραμματεία.

Στο πέρασμα από τον 14ο στον 15ο αιώνα: η παραγωγή μεγαλώνει

Καθώς ο καιρός περνά, η λογοτεχνία στη δημόδη φαίνεται να στερεώνεται περισσότερο και να δίνει όλο και πιο πολλούς καρπούς. Μια ομάδα έργων χρονολογείται με σχετική ασφάλεια, αλλά χωρίς περισσότερη ακρίβεια, στα τέλη του 14ου και τις αρχές του επόμενου αιώνα. Πρόκειται για έργα που συνεχίζουν την παραγωγή σε γραμματολογικά είδη τα οποία έχουμε ήδη αναφέρει ή ανήκουν σε νέα.

Στις αλληγορικές-σατιρικές ιστορίες με ζώα ανήκει το [Συναξάριον του τιμημένου Γαδάρου](#), γραμμένο σε 400 περίπου ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους. Ο λύκος και η αλεπού, που αποτελούν αλληγορίες του κλήρου και των φεουδαρχών, έχουν βάλει στο μάτι τον καημένο γάιδαρο, που συμβολίζει τον φτωχό λαό, ο οποίος ωστόσο με την πονηριά του και το χιούμορ του θα καταφέρει να τους ξεφύγει και να επιβιώσει. Το *Συναξάριον* είναι ένα από τα έργα που, όπως είπαμε ήδη, αργότερα θα μετατραπούν σε ομοιοκατάληκτα και από τότε (μετά το 1495), με τη νέα του μορφή, θα γνωρίσει μια καινούργια ζωή, καθώς τυπώθηκε στη Βενετία και έγινε το δημοφιλέστερο λαϊκό ανάγνωσμα της εποχής του. Στην ίδια ομάδα έργων ανήκει και ο πεζός [Οψαρολόγος](#), ο οποίος επίσης παρωδεί μια δίκη (όπως νωρίτερα ο [Πωρικολόγος](#), του οποίου μάλλον αποτελεί μίμηση), υπό την προεδρία του βασιλιά Κήτους. Είναι ένα συντομώτατο κείμενο που σώθηκε σε ένα μόνο χειρόγραφο από τα τέλη του 15ου αιώνα, του Escorial, το οποίο περιέχει και τις αντίστοιχες διασκευές του [Διγενή](#) και του [Διβίστρου](#), αλλά και τον *Πωρικολόγο* και τον *Πουολόγο*, από το ίδιο είδος έργων.

Στον χώρο της παρωδίας ανήκει και ένα ιδιότυπο έργο, ο [Σπανός ή Ακολουθία του ανοσίου τραγογένη Σπανού](#), το οποίο ήδη από τον πλήρη τίτλο του δείχνει ότι έχει στόχο να παρωδήσει τα εκκλησιαστικά-λειτουργικά κείμενα. Το γραμματολογικό του είδος, ωστόσο, δεν είναι απλώς αυτό, καθώς ταυτόχρονα αποτελεί και μια σάτιρα εναντίον των σπανών (άτριχων) ανδρών. Το έργο, «χωρίς την αμφίεση της σάτιρας και μόνο με το ένδυμα των παρωδημένων λειτουργικών και των άλλων τυπικών, θα κατέληγε σε μια χοντροκομμένη και ανιαρή εξύβριση του σπανού· και χωρίς το σατιρικό καταποντισμό του σπανού, θα είχαμε να κάνουμε με μια ατέλειωτη και κενή σπύλωση των ιερών και οσίων» (Eideneier 1990, 24).

Από την ομάδα των έμμετρων ερωτικών μυθιστοριών και ειδικότερα από την υποκατηγορία των διασκευασμένων ή μεταφρασμένων από ξένα έργα, στην εποχή αυτή τοποθετείται ο [Φλώριος](#) (πλήρης τίτλος: *Διήγησις εξάιρετος ερωτική και ξένη Φλωρίου του πανευτυχούς και κόρης Πλάτζια Φλώρης*), έργο το οποίο διασκευάζει την ιταλική μετάφραση (*Fiorio e Biancifiore*) ενός γαλλικού μυθιστορήματος του 12ου αιώνα, του *Floire et Blanchefleure*. Έργο του ίδιου είδους, αλλά πρωτότυπο, ήταν και η [Διήγησις του Αχιλλέως ή Αχιλλήϊδα](#), με πρωταγωνιστή τον γνωστό αρχαίο ήρωα, που όμως δεν έχει καμία σχέση με την ομηρική του εκδοχή. Στο μυθιστόρημα ο Αχιλλέας ερωτεύεται την κόρη ενός αντίπαλου βασιλιά, την οποία απαγάγει και ζουν μαζί έξι χρόνια ευτυχισμένου γάμου. Το ενδιαφέρον με την *Αχιλλήϊδα*, ενδεικτικό της ελευθερίας με την οποία διασκευάζονταν τα δημόδη έργα, είναι ότι σε καθεμιά από τις τρεις σωζόμενες εκδοχές της τελειώνει διαφορετικά: με τον θάνατο της κόρης, με τον θάνατο του Αχιλλέα ή με τη συμμετοχή του ήρωα εντέλει στον Τρωικό Πόλεμο, μετά τον θάνατο της αγαπημένης του.

Με απηγήσεις από τα δρακοντόκαστρα και τα ερωτόκαστρα των έμμετρων μυθιστοριών, ο [Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Ευτυχίας](#) είναι ένα ποίημα (μυθιστόρημα χαρακτηρίζεται από κάποιους μελετητές) σχεδόν 800 στίχων με ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα. Κατά μία εκδοχή, η οποία βασίζεται στα υδατόσημα του ενός από τα δύο χειρόγραφα που μας το διασώζουν, το έργο είναι παλαιότερο, πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα (Πολίτη-Σακελλαριάδη 1987, 286). Ο Λόγος έχει χαρακτηριστεί ως «γλωσσικά και υφολογικά άτεχνο κατασκεύασμα»,² στο οποίο ωστόσο «υπάρχει κάποια χάρη» (Αλεξίου 2010, 348).

Για όλα τα παραπάνω έργα δεν έχουμε έναν σαφή τοπικό προσδιορισμό της συγγραφής τους. Είναι προϊόντα συγγραφέων της Κωνσταντινούπολης ή όχι; Το γύρισμα στον 15ο αιώνα βρίσκει τη βυζαντινή επικράτεια περιορισμένη στην περιοχή της πρωτεύουσας, στις Σποράδες και στα νησιά του Βορείου Αιγαίου, Θάσο, Λήμνο, Σαμοθράκη και Ίμβρο, και περίπου στους σημερινούς νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας της Πελοποννήσου. Μόνο για το τελευταίο έργο που θα μας απασχολήσει σε αυτήν την ενότητα,

² Η γνώμη είναι του Στέφανου Ξανθουδίδη, αντλημένη από το Beck 1988, 237.

τη συλλογή [Ερωτοπαίγνια ή Καταλόγια. Στίχοι περί έρωτος και αγάπης](#), έχει υποστηριχθεί ότι προέρχεται από το νησί της Ρόδου και επομένως αποτελεί περίπτωση ποίησης καλλιεργημένης σε φραγκοκρατούμενο χώρο, αν και έχει διατυπωθεί επίσης η γνώμη ότι πρόκειται για συλλογή ποιημάτων διαφορετικών συγγραφέων από διάφορα μέρη του νησιωτικού χώρου.

Μολονότι τα 112 ποιήματα που περιλαμβάνονται στα [Ερωτοπαίγνια](#) θυμίζουν δημοτικά τραγούδια, είναι σίγουρο ότι πρόκειται για προσωπικά ποιήματα. Μέσα σε αυτήν τη συλλογή λυρικών τραγουδιών υπάρχουν δύο αλφαβητικές ακροστιχίδες (δηλαδή ποιήματα που αρχίζουν από κάθε γράμμα του αλφαβήτου με τη σειρά – αν και δεν συμπληρώνονται όλα τα γράμματα)· μία ενότητα με «εκατόλογα», όπου η κοπέλα λέει αριθμούς και ο νέος αυτοσχεδιάζει στίχους με τον αντίστοιχο αριθμό, μέχρι να ενδώσει η αγαπημένη του· τέλος, μία ανταλλαγή επιστολών και παραπόνων. Τα [Ερωτοπαίγνια ή Καταλόγια](#) είναι «η εκτενέστερη και σημαντικότερη συλλογή ερωτικής ποίησης της μεσαιωνικής περιόδου, με πολύ αξιόλογα χαρακτηριστικά ποιητικής δεξιοτεχνίας» (Λεντάρη 2013β, 1057).

Σ

15ος: ο αιώνας της Άλωσης

Τη μερίδα του λέοντος στη δημόδη παραγωγή του 15ου αιώνα την έχει η Κρήτη, γι' αυτό θα εξετάσουμε παρακάτω σε χωριστή ενότητα τους συγγραφείς και τα έργα αυτής της περιόδου στη λογοτεχνία του νησιού. Από την υπόλοιπη επικράτεια, θα σταθούμε πρώτα σε δύο έργα, αμφότερα με πολύ μεγάλη και περίπλοκη ιστορία που διασταυρώνεται με τη δημόδη λογοτεχνία κάπου μέσα στον 15ο αιώνα: τον [Φυσιολόγο](#) και το [Μυθολογικόν Σιντίπα του φιλοσόφου](#). Η ιστορία του [Φυσιολόγου](#) αρχίζει τον 2ο μ.Χ. αιώνα στην Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για ένα πεζό κείμενο με 48 λήμματα για ζώα, φυτά και λίθους. Στη συνέχεια, από το τέλος της αρχαιότητας μέχρι τους νεότερους χρόνους, με πυρήνα τον αρχικό [Φυσιολόγο](#), εμφανίστηκε πλήθος κειμένων στις περισσότερες ελληνικές γλωσσικές μορφές. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι υπάρχει και ένας δημόδης [Φυσιολόγος](#) του 15ου αιώνα ο οποίος

ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα κείμενα, επειδή είναι έμμετρος, σε ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, και επειδή, αντί για το προσωπείο του Φυσιολόγου, που μιλά κυρίως σε ευθύ λόγο, έχει έναν κανονικό αφηγητή.

Ο [Σιντίπας](#) κατάγεται από ένα πεζό έργο που πέρασε από τις Ινδίες ή τη Μέση Ανατολή στη Δύση και έγινε αγαπητό λαϊκό ανάγνωσμα. Στα ελληνικά οι μεταφράσεις του αρχίζουν τον 11ο αιώνα και φτάνουν μέχρι τον 20ό. Ίσως κατά τον αιώνα στον οποίο βρισκόμαστε, αλλά πάντως σίγουρα στον επόμενο, γνώρισε τρεις δημόδεις διασκευές, μία από τις οποίες τυπώθηκε στη Βενετία τον 18ο αιώνα. Το έργο δομείται σε επιμέρους αφηγήσεις εγκιβωτισμένες σε μια εξωτερική διήγηση-πλαίσιο, πολλές από τις οποίες είναι τολμηρές, ειδικά όταν αναφέρονται στη γυναικεία ερωτική πανουργία.

Στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα έχουμε και το πιο όψιμο από τα ερωτικά μυθιστορήματα, τα οποία είδαμε ότι γράφονταν ήδη από τον 13ο αιώνα. Πρόκειται για το [Ιμπέριος και Μαργαρώνα](#) (ή ακριβέστερα *Διήγησις εξαίρετος ερωτική και ξένη του Ιμπερίου θαυμαστού και κόρης Μαργαρώνης*), το οποίο μεταφράζει ένα γαλλικό πεζό έργο, το *Pierre de Provence et la Belle Maguelonne*, ίσως μέσω διασκευής του σε άλλη γλώσσα. Εκτός από τις εκδοχές του ανομοιοκατάληκτου κειμένου το οποίο παραδίδουν τα τέσσερα σωζόμενα χειρόγραφα, τον επόμενο αιώνα ακολούθησε και ο *Ιμπέριος* τον συρμό της μετατροπής σε ομοιοκατάληκτη μορφή, η οποία ήταν πιο αγαπητή στο αναγνωστικό/ακροαματικό κοινό, και, όπως θα δούμε αργότερα, αποτελούσε εισιτήριο για να δει ένα κείμενο το φως της έντυπης δημοσιότητας.

Στο μέσον ακριβώς του 15ου αιώνα, η άλωση της Πόλης θα προκαλέσει ανακατατάξεις και στον πνευματικό τομέα, όπως ήταν φυσικό. Βυζαντινοί λόγιοι, οι οποίοι φεύγουν πρόσφυγες από την πατρίδα τους, καταφεύγουν στη βενετοκρατούμενη Κρήτη πρώτα και από εκεί στη Δύση, όπου βοήθησαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη των γραμμάτων κατά την Αναγέννηση, καθώς προσέφεραν στον δυτικό κόσμο «την πηγή από την οποία γεύθηκε τους θησαυρούς της αρχαιότητας» (Ostrogorsky 1981, 277). Στις δεκαετίες μετά την Άλωση, τριπλασιάζεται ο ελληνικός πληθυσμός της Βενετίας και πολλοί από αυτούς θα εργαστούν ως ειδικευμένοι αντιγραφείς, επιμελητές και μελετητές ελληνικών κειμένων στο νέο είδος

επιχείρησης που θα ανθήσει στην πόλη το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, όταν αυτή «ήταν το πιο πολυάσχολο τυπογραφικό κέντρο σε ολόκληρη την Ευρώπη και έβγαζε πάνω από τα μισά βιβλία που τυπώνονταν στην Ιταλία πριν από τα 1500» (Holton 1997 [2013], 6). Αλλά στη δραστηριότητα αυτή θα επανέλθουμε μιλώντας για τον 16ο αιώνα.

Για την ώρα, θα συνεχίσουμε βλέποντας τις εξελίξεις στη δημόδη λογοτεχνία κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Από τους θρήνους της Άλωσης θα σταθούμε σε δύο: στο σύντομο (μόλις 118 στίχων) [Ανακάλυμμα \(δηλαδή θρήνος\) της Κωνσταντινόπολης](#), που «είναι ένας από τους ωραιότερους και δημοθέστερους ιστορικούς θρήνους» για τα γεγονότα του 1453 και την προέλευσή του διεκδικεί η Κύπρος, αν και αυτό δεν είναι γενικώς αποδεκτό· και στον επίσης σύντομο και ανώνυμο, πεζό [Θρήνο της Κωνσταντινουπόλης](#), του οποίου το ενδιαφέρον έγκειται περισσότερο στο γεγονός ότι διασώζει μια άγνωστη παράδοση για τον τελευταίο αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο, και λιγότερο στη –συνήθη για ιστορικούς θρήνους– σύνδεση της καταστροφής με τις αμαρτίες των ανθρώπων.

Από το δεύτερο μισό του 15ου αι. προέρχονται και δύο διασκευές της [Ιστορίας του Βελισαρίου](#) (της οποίας το χαμένο αρχικό κείμενο ανάγεται στα τέλη του 14ου αι.), η καθεμιά από τις οποίες παρουσιάζει το δικό της ενδιαφέρον: η πρώτη είναι μια «ριμάδα», δηλαδή ομοιοκατάληκτο έμμετρο έργο, το οποίο έφτασε μέχρι τα βενετσιάνικα τυπογραφεία και γνώρισε τουλάχιστον έξι εκδόσεις μέσα στον επόμενο αιώνα· η δεύτερη έχει επώνυμο συντάκτη, τον ρόδιο ποιητή Εμμανουήλ Λιμενίτη, στον οποίο αποδίδονται δύο ακόμη ποιήματα: με επιφύλαξη η *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως* και με σιγουριά το *Θανατικόν της Ρόδου*, με θέμα την πανούκλα που χτύπησε το νησί το 1498. Το *Θανατικόν* αποτελεί συνδυασμό γραμματολογικών ειδών –έχει στοιχεία ιστορικού θρήνου, παραινετικής ποίησης και ενός σατιρικού «καθρέπτη γυναικών» (Henrich 2015, 28-30)– και μας δίνει πλούσιες λαογραφικές και ανθρωπολογικές πληροφορίες για τον αστικό και τον ιπποτικό κόσμο του νησιού στα τέλη του 15ου αιώνα.

Τρία δείγματα πεζών κειμένων αυτής της περιόδου ανήκουν και τα τρία στο γραμματολογικό είδος του χρονικού: η [Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου](#) του Λεόντιου Μαχαιρά, το [Χρονικόν](#) του [Γεωργίου Φραντζή](#) (ο συγγραφέας είναι γνωστός ως Σφραντζής),

και το [Χρονικό Κυθήρων](#) του [μοναχού Χειλά](#). Το «χρονικό» είναι ένα αφηγητικό κείμενο (σε πεζό ή έμμετρο λόγο – έχουμε ήδη δει το έμμετρο [Χρονικό του Μορέως](#) νωρίτερα) που αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα με χρονολογική σειρά και τα γεγονότα αυτά συνήθως αναφέρονται σε περιορισμένο χώρο (π.χ. μια πόλη) και χρονικό διάστημα. Στο δικό του χρονικό ο [Μαχαιράς](#) αφηγείται την ιστορία της Κύπρου, από την επίσκεψη της Αγίας Ελένης στο νησί μέχρι το 1458, όταν πέθανε ο βασιλιάς Ιωάννης ο Β΄. Το έργο του κωνσταντινουπολίτη αξιωματούχου και διπλωμάτη Σφραντζή καλύπτει το διάστημα 1413-1477 και έχει σχεδόν τη μορφή προσωπικού ημερολογίου, στο οποίο τα γεγονότα της Άλωσης αναφέρονται με σχετική συντομία. Κάποιον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα έχει και το χρονικό του Χειλά, το οποίο συνδυάζει το οικογενειακό με το τοπικό-μοναστηριακό χρονικό, με επίκεντρο τη μονή του Αγίου Θεοδώρου στα Κύθηρα, και είναι γραμμένο σε αρκετά λόγια γλώσσα.

Τέλος, αξίζει να ανοίξουμε μία παρένθεση εδώ και να μιλήσουμε για δύο ενδιαφέροντα χειρόγραφα αυτού του αιώνα τα οποία διασώζουν δημόδη έργα. Είναι καλό να υπογραμμίσουμε σε αυτό το σημείο τη διαφορά ανάμεσα στη χρονολόγηση ενός έργου (δηλαδή της αρχικής του μορφής) και στη χρονολόγηση της μορφής του που μας έχει σωθεί – η οποία γίνεται με βάση το χειρόγραφο, από το είδος του χαρτιού, τα υδατόσημά του ή τυχόν αναγραφή ημερομηνίας από τον γραφέα. Είναι, άλλωστε, σπανιότατο φαινόμενο στην παλαιότερη λογοτεχνία μας (μετριοούνται στα δάκτυλα του ενός χεριού) τα αυτόγραφα χειρόγραφα, δηλαδή αυτά που προήλθαν από το χέρι του ίδιου του συγγραφέα. Το πρώτο από τα χειρόγραφα που αξίζει να αναφέρουμε είναι το πολύ γνωστό ελληνικό χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης του Escorial (μοναστήρι στη Μαδρίτη) με αρ. 496. Είναι χάρτινο και από τα υδατόσημα του χαρτιού χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα. Έχει 228 φύλλα και διακρίνεται σε τρία μέρη με βάση τους γραφείς και το είδος των κειμένων που περιέχει. Στο μεσαίο τμήμα ο ίδιος άνθρωπος έχει αντιγράψει πέντε δημόδη κείμενα: μία εκδοχή του [Διγενή](#) και μία του [Αιβίστρου](#), καθώς και τρία από τα αλληγορικά-σατιρικά έργα με ζώα και φυτά για τα οποία έχουμε μιλήσει: τον [Πωρικολόγο](#), τον [Οψαρολόγο](#) (που φαίνεται ότι μιμείται το προηγούμενο έργο) και τον [Πουλλολόγο](#). Το άλλο χειρόγραφο σώζεται στη

Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο και δείχνει προτίμηση σε ερωτικά έργα: περιέχει μία παραλλαγή της [Αχιλλίδας](#), τα [Ερωτοπαίγνια](#) και το μυθιστόρημα του [Φλωρίου](#). Για το δεύτερο, μάλιστα, το βρετανικό χειρόγραφο είναι η μοναδική πηγή που το διασώζει.³

Σ

Η κρητική λογοτεχνία τον 15ο αιώνα

Όπως έχει παρατηρηθεί, «τον 15ο αιώνα η Κρήτη διανύει μακρά περίοδο εσημερίας» (Vitti 2003, 50), γεγονός που χωρίς αμφιβολία θα ευνόησε και τη λογοτεχνική παραγωγή, η οποία παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: οι ποιητές αφομοιώνουν την καινοτομία του [Σαχλίκη](#) στην ελληνική ποίηση και οι περισσότεροι γράφουν πια σε δεκαπεντασύλλαβο με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, ανάγοντας έτσι το δίστιχο σε μετρική μονάδα των έργων. Επιπλέον, αξιοποιούν τα δυτικά γραμματολογικά είδη ως πηγές και στον λόγο τους είναι έντονα τα κρητικά διαλεκτικά στοιχεία. Από την άλλη, όμως, η λογοτεχνική παραγωγή της δημόδους κατά την εποχή αυτή ποικίλλει πολύ ως προς τα είδη των κειμένων και την ικανότητα των συγγραφέων τους. Όλα αυτά τα έργα, τα περισσότερα πια από επώνυμους δημιουργούς, διαμόρφωσαν μια ξεχωριστή περίοδο στο πλαίσιο της κρητικής λογοτεχνίας, που ξεκινά με τον Σαχλίκη και τελειώνει στις αρχές του 16ου αιώνα και η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «πρώιμη» ή των «λογοτεχνικών προδρόμων», αλλά έχει περιγραφεί πολύ εύστοχα και ως «πρώτη ακμή» της κρητικής λογοτεχνίας.

Σύγχρονος, συντοπίτης και για ένα διάστημα συνάδελφος του Σαχλίκη στην υπηρεσία του Δούκα της Κρήτης ήταν ο Λινάρδος Ντελλαπόρτας, ο οποίος ωστόσο έγραψε τα έργα του μετά τον θάνατο εκείνου, στο διάστημα 1403-1411. Το εκτενέστερο έργο του είναι τα *Ερωτήματα και αποκρίσεις Ξένου και Αληθείας*, ένας μακροσκελής (3.166 στίχοι) διάλογος του ποιητικού υποκειμένου με την προσωποποιημένη Αλήθεια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το τμήμα με την αυτοβιογραφία του ποιητή, με έκταση πάνω από χίλιους στίχους, στη μέση περίπου του έργου. Το υπόλοιπο έργο περιέχει διδασκαλίες και ερωταποκρίσεις για θέματα

³ Αναλυτική περιγραφή του κώδικα γίνεται στο Παναγιωτοπούλου-Δουλαβέρα 2005, 133-150.

όπως η αστάθεια των εγκοσμίων, η φιλία, ο χαρακτήρας των γυναικών και η σωτηρία της ψυχής. Ο Ντελλαπόρτας έγραψε ακόμη τα έργα *Λόγος περί ανταποδόσεως* (168 στ.), *Στίχοι εις τον Επιτάφιον θρήνον* (795 στ.) και *Λόγοι παρακλητικοί προς τον Χριστόν και την Θεοτόκον* (92 στ.). Γενικά ο Ντελλαπόρτας έδωσε ένα έργο έντονα διδακτικό, θρησκευτικού περιεχομένου, το οποίο μας γυρίζει πίσω στην ανομοιοκατάληκτη ποίηση, χωρίς να διακρίνεται από την ανανεωτική πνοή του Σαχλίκη.

Στο γύρισμα του 15ου αιώνα τοποθετείται και ένα ανώνυμο ποίημα, περίπου 550 στίχων, στο οποίο ο νεωτερισμός της ομοιοκαταληξίας, που είδαμε ότι εισήγαγε ο Σαχλίκης, δεν έχει υιοθετηθεί, όπως δεν είχε υιοθετηθεί ούτε από τον Ντελλαπόρτα. Το *Περί ξενιτείας*, που μιλάει για τις πίκρες και τα βάσανα της ξενιτιάς, έχει κάποιες ομοιότητες με την ομόθεμη κατηγορία δημοτικών τραγουδιών και αποτελεί κομμάτι ενός ιδιαίτερου κύκλου ποιημάτων για την ξενιτιά τα οποία γράφτηκαν στα τελευταία βυζαντινά και στα μεταβυζαντινά χρόνια. Η γλώσσα του, που είναι η κοινή της δημόδους λογοτεχνίας με αρκετά λόγια στοιχεία, περιλαμβάνει και τύπους του κρητικού ιδιώματος. Ο ποιητής του μπορεί να ήταν μοναχός, καθώς το είδος αυτό των τραγουδιών ανθούσε στα μοναστήρια, αλλά μπορεί και να ήταν απλώς κάποιος Κρητικός που ζούσε μακριά από τον τόπο του.

Στην αρχή του αιώνα γεννιέται ένας ακόμη επώνυμος ποιητής, γόνος του κρητικού κλάδου μιας ευγενούς βενετσιάνικης οικογένειας, ο *Μαρίνος Φαλιέρος*, που άφησε έργο σε ποικίλα γραμματολογικά είδη. Έχουμε ενδείξεις ότι σε ηλικία 20 περίπου ετών (το 1413-1414) ο ποιητής έζησε έναν χρόνο στη Βενετία, όπου πρέπει να ήρθε σε επαφή με την κοινωνική, θρησκευτική και πολιτική ζωή της, αλλά και με τα λογοτεχνικά ρεύματα και τάσεις που υπήρχαν στη μητρόπολη την εποχή αυτή. Από αυτή του την εμπειρία, υποθέτουν οι εκδότες των έργων του, πρέπει να εμπνεύστηκε τα ποιήματά του και κυρίως τη θεατρική, διαλογική μορφή που έχουν δύο από αυτά, το ερωτικό όνειρο *Ιστορία και Όνειρο* και το θρησκευτικό *Θρήνος εις τα Πάθη και την Σταύρωση*. Χρονολογικά, η *Ιστορία* θεωρείται σύγχρονη με τον γάμο του (περ. 1418), επειδή το όνομα της νεαρής πρωταγωνίστριας συμπίπτει με αυτό της γυναίκας του. Και δεν αποκλείεται μάλιστα να παίχτηκε ως μέρος των εορτασμών του γάμου, όπως το λαϊκό ιταλικό είδος των «maritazzi» (σύντομων γαμήλιων

θεατρικών κομματιών), το οποίο ο ποιητής θα γνώρισε κατά την παραμονή του στη Βενετία. Ο επίσης δραματικά ανεπτυγμένος *Θρήνος εις τα Πάθη* έχει την πρωτοτυπία να παρουσιάζεται σαν «ζωντανέμα» ενός πίνακα της Σταύρωσης, όπου τα πρόσωπα εικονίζονται να μιλούν και τα λόγια τους αναγράφονται σε ταινίες με εβραϊκά γράμματα, ένα πλαίσιο που αποτελεί αποκλειστική πρωτοτυπία του Φαλιέρου. Ο *Θρήνος* ανήκει στην παράδοση της ιταλικής «*lauda*», που ήταν ύμνος για θρησκευτικό θέμα, με χαρακτήρα αφηγηματικό ή δραματικό ή κάποτε μεικτό, όπως συμβαίνει εδώ. Στον Φαλιέρο αποδίδεται και το σύντομο *Ερωτικόν Ενόπνιον*, που έχει τη μορφή επιστολής προς φίλο και ίσως είναι έργο της νεότητας του ποιητή, ενώ ο ίδιος έγραψε επίσης δύο αφηγηματικά έργα διδακτικού χαρακτήρα, τη *Ρίμα παρηγορητική* (που επίσης βασίζεται σε ιταλικό γραμματολογικό είδος) και τους *Λόγους διδακτικούς του πατρός προς τον υιόν*. Οι *Λόγοι* και ο *Θρήνος* γνώρισαν και έντυπη διάδοση στα τυπογραφεία της Βενετίας στα μέσα του επόμενου αιώνα.

Ένα από τα ωραιότερα ποιήματα της πρώιμης φάσης της κρητικής λογοτεχνίας είναι η *Ριμάδα κόρης και νιου* («ριμάδα» σημαίνει το ομοιοκατάληκτο ποίημα). Η συγγραφή της τοποθετείται στις αρχές του αιώνα και, κατά μία άποψη, μπορεί να αποδοθεί στον Μαρίνο Φαλιέρο, επειδή έχει χαρακτηριστικά που βρίσκουμε και σε δικά του έργα, όπως ο συνδυασμός αφήγησης και θεατρικού διαλόγου, ο οποίος προέρχεται από το ιταλικό είδος των «*contrastì*» – διάλογοι εραστών συνήθως στην πόρτα ή στο παράθυρο. Η *Ριμάδα* είναι το παλιότερο κρητικό έργο, παραλλαγές του οποίου έχουν επιβιώσει στη δημοτική παράδοση. Θα δούμε στην πορεία ότι αυτό το φαινόμενο θα συνεχιστεί, καθώς ο ομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος δημιουργεί πρόσφορο έδαφος, ώστε έργα της επώνυμης λογοτεχνίας να αφομοιωθούν από τον προφορικό πολιτισμό της υπαίθρου και να γίνουν κομμάτι του. Κορύφωση αυτού θα είναι η αφομοίωση του *Ερωτόκριτου* από τις αγροτικές κοινωνίες του νησιού μέχρι τις μέρες μας.

Με τον θάνατο του *Φαλιέρου* το 1474 έχει πια συμπληρωθεί ένας αιώνας επώνυμης λογοτεχνικής παραγωγής στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα. Πιθανότατα στην ίδια πόλη να ζούσε και ο ποιητής του *Απόκοπου*, του έργου το οποίο θεωρείται το καλύτερο αυτής της περιόδου («αριστούργημα» το έχουν χαρακτηρίσει έγκριτοι μελετητές του). Γνωρίζουμε

μόνο το επίθετο του δημιουργού, Μπεργαδής, και σύμφωνα με μια πρόσφατη άποψη, μπορεί να ταυτίζεται με κάποιον Πέτρο Μπεργαδή, επίσης κάτοικο της κρητικής πρωτεύουσας, ο οποίος έγραψε το έργο του στη δεκαετία 1470-1480. Αντίθετα, ο [Απόκοπος](#) τοποθετούνταν πολύ νωρίτερα από κάποιους ερευνητές, στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα. Στο έργο ο αφηγητής, που κατεβαίνει ζωντανός στον Άδη μέσα στο όνειρό του, διαλέγεται με τους νεκρούς και απαντά στις ερωτήσεις τους για τη ζωή στον επάνω κόσμο. Είναι ένα ποίημα περίπου 500 στίχων σε ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο και έχει ποικιλία πηγών, δυτικών και ελληνικών, γραπτών και προφορικών. Ιδιαίτερα έχει μελετηθεί η σχέση του με το μοιρολόι της δημοτικής παράδοσης. Ένα τόσο ποιοτικό έργο όπως αυτό είναι φυσικό να έχει την πλουσιότερη βιβλιογραφία (περισσότερες από εκατό μελέτες), και να έχει προβληματίσει πολύ τους ερευνητές σε διάφορα ζητήματα, όπως π.χ. για τον χαρακτήρα του: είναι σατιρικό, ηθικοδιδασκτικό, αισιόδοξο ή απαισιόδοξο; Ο προφανώς νόθος επίλογός του έχει επίσης προβληματίσει πολύ και μάλλον γράφτηκε εκ των υστέρων για να δώσει στο έργο το ηθικοδιδασκτικό επίστρωμα που χρειαζόταν για να τυπωθεί. Και εδώ ακριβώς έγκειται η πρωτιά που κατέχει ο *Απόκοπος*: ήταν το πρώτο δημόδες λογοτεχνικό έργο που τυπώθηκε ποτέ. Αυτό συνέβη το 1509, χρονιά που, ακριβώς εξαιτίας της έκδοσης του *Απόκοπου*, έχει προταθεί ως συμβολικό εναρκτήριο ορόσημο της νεοελληνικής λογοτεχνίας εν γένει (Σαββίδης 1993, 37-41). Έκτοτε το ποίημα ανατυπώθηκε πολλές φορές και υπήρξε από τα πιο δημοφιλή λαϊκά έντυπα του ελληνισμού στα χρόνια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Ίσως στη διάδοσή του οφείλεται το γεγονός ότι κάποιοι στίχοι του επιβίωσαν ενσωματωμένοι σε δημοτικά μοιρολόγια ή τραγούδια του Χάρου.

Ένα κρητικό έργο που φαίνεται να «συνομιλεί» με τον [Απόκοπο](#) είναι η *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην* του Ιωάννη Πικατόρου, άλλη μία ονειρική κατάβαση στον Άδη, η οποία «λειτουργεί ως το αρνητικό του *Απόκοπου* ή αντίστροφα» (Bakker & van Gemert 2008, 43). Για τη *Ρίμα*, η έρευνα δεν έχει αποφανθεί οριστικά αν προηγείται ή έπεται του έργου του Μπεργαδή. «Το μόνο σίγουρο είναι ότι πρόκειται για έργα σύγχρονα, γραμμένα από ποιητές που αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς κόσμους», «δύο αντιλήψεις που κυριαρχούσαν την ίδια περίοδο στα ίδια στρώματα της κρητικής κοινωνίας» (Bakker &

van Gemert 2008, 44). Το έργο του Πικατόρου περιέχει αποκρουστικές περιγραφές του τοπίου στον Κάτω Κόσμο και έχει εμφανή ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα.

Εντωμεταξύ, η Πόλη έπεσε στους Τούρκους και αμέσως μετά ακολούθησαν δύο επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη (το 1453 και 1460), ίσως γιατί οι Κρητικοί οραματίστηκαν ένα ελεύθερο κράτος το οποίο θα γεννιόταν από τις στάχτες της χαμένης αυτοκρατορίας· όμως, και τα δύο κατέληξαν σε αποτυχία. Ωστόσο, μετά την Άλωση, η Κρήτη αποτέλεσε σταθμό στο δρομολόγιο λόγιων προσφύγων προς την Ιταλία. Κάποιοι από αυτούς δεν συνεχίζουν πιο πέρα και παραμένουν στο νησί, συμβάλλοντας στην ταχεία ανάπτυξη της πνευματικής του δραστηριότητας. Επίσης, κατά τον 14ο και 15ο αι. η πρωτεύουσα, ο Χάνδακας, ανθεί ως διαμετακομιστικός σταθμός του βενετικού εμπορίου. Ήταν η «μεγάλη σκάλα στον δρόμο για την Ανατολή», όπως έχει χαρακτηριστεί (Μαλτέζου 1988, 140). Ο Χάνδακας ήταν επίσης γνωστός για τη βιοτεχνική του δραστηριότητα, στην οποία ξεχωριστή θέση κατείχε η ζωγραφική, κοσμική και θρησκευτική, με πολυάριθμα εργαστήρια όπου εργαζόταν πλήθος ζωγράφων και μαστόρων. Ένα μέλος αυτής της δραστήριας αστικής τάξης της πόλης (αβέβαιο αν πρόκειται για έναν συμβολαιογράφο που εργαζόταν στο Κάστρο μεταξύ 1464-1500 ή έναν χρυσοχόο ο οποίος αναφέρεται στο διάστημα 1430-1472) ήταν ο [Γεώργιος Χούμνος](#), δημιουργός του εκτενούς αλλά ποιοτικά μέτριου ομοιοκατάληκτου έργου [Η Κοσμογέννησις ή Παλαιόν διά στίχων](#) (2.832 στίχοι), το οποίο σώζεται σε πέντε χειρόγραφα. Το έργο, γραμμένο πριν από το 1493 και ίσως στο διάστημα 1460-1470, είναι έμμετρη θρησκευτική αφήγηση/διασκευή των δύο πρώτων βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης με εμβόλιμες μεσαιωνικές λαϊκές παραδόσεις από απόκρυφες διηγήσεις και αποτελεί ένα από τα τελευταία δείγματα του είδους του.

Από την Κρήτη του τέλους του 15ου αιώνα έχουμε επίσης θρησκευτική ποίηση, ένας εκπρόσωπος της οποίας είναι ο ιερέας [Ιωάννης Πλουσιαδηνός](#), που εκτός από πραγματείες και κηρύγματα μάς άφησε και δύο ποιήματα για την Παναγία: τον [Θρήνο της Θεοτόκου](#) και τους [Χαιρετισμούς της Παναγίας](#). Ο [Θρήνος](#), για τον οποίο έχουν βρεθεί έντεκα κρητικές διασκευές, προοριζόταν να διαβάζεται στην ακολουθία της Μεγάλης Παρασκευής. Ο Πλουσιαδηνός δεν υιοθέτησε την ομοιοκαταληξία στα ποιήματά του, επειδή τη θεωρούσε

χαρακτηριστικό της ψυχαγωγικής λογοτεχνίας.

Η ποικιλία των γραμματολογικών ειδών της πρώιμης κρητικής λογοτεχνίας, για την οποία μιλήσαμε στην αρχή της ενότητας, έχει φανεί μέχρι το σημείο αυτό και υποστηρίζεται περαιτέρω από ένα ποίημα τελείως διαφορετικού ύφους και στιχουργίας από όσα είδαμε μέχρι τώρα. Ο [Επαινος των γυναικών](#), άγνωστου ποιητή, είναι γραμμένος σε ομοιοκατάληκτο τροχαϊκό οκτασύλλαβο στίχο, σε ύφος απλό, αλλά με αφθονία αθυρόστομων εκφράσεων και μεγάλο γλωσσικό πλούτο για την αποτύπωση της σεξουαλικής πράξης· πρόκειται για έργο μισογυνικού περιεχομένου, το οποίο θέλει να στηλιτεύσει τη συμπεριφορά των γυναικών της εποχής του.

Σ

16ος αι.: η δημόδης λογοτεχνία στο τυπογραφείο και στα αντιγραφικά εργαστήρια

Ο 16ος αιώνας αποτελεί σταθμό στη δημόδη λογοτεχνία μας, καθώς η τελευταία τώρα μέσω της τυπογραφίας διαδίδεται σε πλατύτερα λαϊκά στρώματα του ελληνισμού. Όταν αρχίζει ο αιώνας, η νέα εφεύρεση έχει πίσω της μισόν αιώνα ζωής και στη Βενετία ο διάσημος ουμανιστής και τυπογράφος Άλδος Μανούτιος έχει ήδη ιδρύσει το τυπογραφείο του στα 1490· το τυπογραφείο αυτό θα δώσει μεγάλη ώθηση στις ελληνικές κλασικές εκδόσεις. Στα βενετσιάνικα τυπογραφεία, το δεύτερο πιο σημαντικό είδος εκδόσεων (μετά τα λειτουργικά βιβλία) ήταν τα βιβλιαράκια που αποκαλούνταν «φυλλάδες» ή «ριμάδες» και περιείχαν έργα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας προορισμένα για ευρύτερα στρώματα του ελληνικού κοινού (Layton 1994, 179). Το πρώτο έργο από αυτά που τυπώθηκε είδαμε ότι ήταν ο κρητικός [Απόκοπος](#), στα 1509, ο οποίος γνώρισε πέντε ακόμη ανατυπώσεις μέσα στον 16ο αιώνα. Όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, «το γεγονός ότι άρχισε να εκδίδεται δημόδης λογοτεχνία είναι μια σημαντική εξέλιξη στην ιστορία του νεοελληνικού πολιτισμού», και αυτό γιατί «αντά τα έργα, και τα λειτουργικά κείμενα, αποτέλεσαν για τους Έλληνες τα

κύρια αναγνώσματα, αλλά και υλικό διδασκαλίας για την απόκτηση βασικών γνώσεων γραφής και ανάγνωσης, για τους επόμενους δύο-τρεις αιώνες» (Holton 1997 [2013], 8).

Επειδή η τυπογραφία ήταν ασφαλώς μία επιχείρηση στην οποία ο ιδιοκτήτης επένδυε χρήματα και κόπο, ήταν επόμενο να τίθενται κάποια κριτήρια με βάση τα γούστα του αναγνωστικού κοινού, τα οποία έπρεπε να τηρούν τα προς έκδοση δημόδη κείμενα για να μην αποβούν ζημιογόνα: να έχουν ομοιοκαταληξία («ρίμα»), να μην είναι πολύ μεγάλα και να είναι ωφέλιμα και διδακτικά. Το πρώτο κριτήριο ήταν μάλλον αυτό που έκανε ώστε κάποια δημόδη έργα να διασκευαστούν σε ομοιοκατάληκτα, όπως έχουμε αναφέρει ξανά, και να γνωρίσουν μια νέα ζωή ως έντυπα. Στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα αυτά ήταν: η *Ριμάδα του Αλεξάνδρου*, η *Ριμάδα του Βελισαρίου*, ο ομοιοκατάληκτος [Ιμπερίος](#), ο ομοιοκατάληκτος *Απολλώνιος* (διασκευή δημοφιλούς μεσαιωνικής μυθιστορίας στα λατινικά και σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, της οποίας υπήρχε και ανομοιοκατάληκτη διασκευή στη δημόδη) και η *Φυλλάδα του Γαδάρον*. Το τρίτο κριτήριο, όπως αναφέραμε ήδη, ήταν ίσως αυτό που προκάλεσε τη συγγραφή του νόθου επιλόγου του [Απόκοπου](#).

Πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε ότι και στα έντυπα δημόδη κείμενα ισχύει το φαινόμενο που είδαμε κατά την αντιγραφή χειρογράφων. Ούτε εδώ έχουμε την εξασφάλιση ότι το κείμενο που μας παραδίδεται είναι αυτό που βγήκε από τη γραφίδα του δημιουργού του, καθώς σπανιότατα ο ίδιος ο συγγραφέας επιμελούνταν το κείμενό του σε κάποιο τυπογραφείο και επιπλέον ήταν πολλά τα πρόσωπα που αναμειγνύονταν στη διαδικασία της εκτύπωσης, καμιά φορά χωρίς καν να γνωρίζουν ελληνικά ή δουλεύοντας με χειρόγραφα στα οποία το κείμενο είχε ήδη φθαρεί με τη διαδικασία που έχουμε αναφέρει (Κεχαγιόγλου 2009α, 129-169).

Είκοσι χρόνια μετά το πρώτο ποιητικό έργο στη δημόδη, τον [Απόκοπο](#), τυπώθηκε και το πρώτο πεζό σε νεοελληνική γλώσσα, το [Άνθος των χαρίτων](#), μια πολυδιαβασμένη συλλογή μικρών ιστοριών, ορισμών, «παραδειγμάτων» και γνωμικών, έργο ηθικοδιδασκτικό που χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς και ως σχολικό εγχειρίδιο. Από το γαλλικό πρωτότυπο των αρχών του 14ου αιώνα, προέκυψαν διάφορες μεταφράσεις-παραφράσεις στα ελληνικά

(όπως και στο κυπριακό ιδίωμα), μία από τις οποίες έφτασε σε βενετσιάνικο τυπογραφείο το 1529 και συνέχισε να επανεκδίδεται με μεγάλη επιτυχία μέχρι τον 19ο αιώνα.

Επιπλέον, στα χρόνια αυτά (1520-1570) αξιόλογη είναι και η δράση μιας ομάδας επτανήσιων λογίων και λογοτεχνών που ζουν στη Βενετία και δραστηριοποιούνται στον εκδοτικό χώρο είτε τυπώνοντας τα δικά τους έργα είτε επιμελούμενοι έργα άλλων για εκτύπωση: ανάμεσά τους ο Ζακυνθινός [Μάρκος Δεφάρνας](#), και οι Κερκυραίοι [Ιάκωβος Τριβώλης](#) και [Ιωαννίκιος Καρτάνος](#). Η πολυπληθής ομάδα τους έχει χαρακτηριστεί ως «το πιο δραστήριο στοιχείο μέσα στην “ανοιξιάτικη” περίοδο της νεοελληνικής έντυπης λαϊκής λογοτεχνίας» (Κεχαγιόγλου 1982, 155). Ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι ο πρώτος τύπωσε το 1543 το έργο του [Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν](#), που αποτελεί συμπίλημα στίχων από διάφορα έργα και κυρίως από το ομότιτλο του [Μαρίνου Φαλιέρου](#)· ότι την ίδια χρονιά τύπωσε και ο δεύτερος την *Ιστορία του ρε της Σκότζιας* (δηλαδή του βασιλιά της Σκωτίας) και δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα την *Ιστορία του Ταγιαπιέρα*, ποίημα εγκωμιαστικό για τον ομώνυμο βενετό κυβερνήτη πολεμικού πλοίου, που είχε σώσει την Κέρκυρα από πειρατική επιδρομή· και ότι ο τρίτος εξέδωσε το 1536 ένα εκλαϊκευτικό διδακτικό απάνθισμα ιστοριών από την Αγία Γραφή, σε πεζό λόγο, την *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, η οποία προκάλεσε αντιδράσεις από την Ορθόδοξη Εκκλησία, επειδή αντλούσε από δυτικές (άρα άλλου δογματικού προσανατολισμού) πηγές. Το 1543, ένας βενετός τυπογράφος ενδιαφέρθηκε να εκδώσει τη νεοελληνική μετάφραση των [Μύθων του Αισώπου](#) που είχε κάνει ο Ανδρόνικος Νούκιος († περ. 1556), επίσης Κερκυραίος, όπως οι προηγούμενοι δύο. Επρόκειτο για μία συλλογή 150 μύθων, η οποία γνώρισε μεγάλο αριθμό επανεκδόσεων ως λαϊκό βιβλίο μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Τέλος, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή [Γιούστου Γλυκού](#) (1522), ο οποίος προερχόταν από έναν βενετοκρατούμενο θύλακα της Πελοποννήσου, την Κορώνη, εκδόθηκε, επίσης στη Βενετία, το ομοιοκατάληκτο ποίημά του [Πένθος θανάτου, ζώης μάταιον και προς Θεόν επιστροφή](#), ηθικοδιδακτικού χαρακτήρα, όπως και ο τίτλος του φανερώνει, και επανεκδόθηκε άλλες τέσσερις φορές μέχρι το 1600.

Ωστόσο, παρ' όλη τη δραστηριότητα που περιγράφηκε παραπάνω, το έντυπο δεν εξοβελίζει ούτε παραγκωνίζει ακόμη το χειρόγραφο – είναι, άλλωστε, πολύ νωρίς για κάτι

τέτοιο. Έτσι, από τον αιώνα αυτόν προέρχονται, μεταξύ άλλων: τα τρία γνωστά χειρόγραφα έργων του [Σαχλίκη](#)· δύο από τους κώδικες (Nearopolitanus και Scaligeranus) που μας διασώζουν τον [Λίβιστρο](#)· αλλά κυρίως ο γνωστότερος ίσως, και σπουδαιότερος χειρόγραφος κώδικας της δημόδους λογοτεχνίας, ο ελληνικός θεολογικός κώδικας της Βιέννης αρ. 244, που περιέχει τον μεγαλύτερο αριθμό υστεροβυζαντινών και πρώιμων νεοελληνικών δημωδών λογοτεχνικών κειμένων, καθώς και λίγα θεολογικά ή γενικώς θρησκευτικά κείμενα. Πρόκειται για μια συλλογή χειρογράφων αντιγραμμένων από διαφορετικούς γραφείς (εικάζεται ότι είναι τουλάχιστον έξι) σε διαφορετικούς χρόνους, που κάποια στιγμή μετά το 1525 αποφασίστηκε να δεθούν μαζί για να αποτελέσουν έναν τόμο ο οποίος θα έπιανε μια καλή τιμή στην αγορά. Εξάλλου, φαίνεται και από την πληθώρα των σχετικών χειρογράφων και από την εκδοτική δραστηριότητα που είδαμε πιο πάνω ότι κατά τον 16ο αιώνα η αγορά δημωδών κειμένων είχε διευρυνθεί πολύ και περιελάμβανε τον ελληνισμό όχι μόνο της Βενετίας και των κτήσεών της, αλλά και τους ελληνικούς πληθυσμούς των τουρκοκρατούμενων περιοχών (Vejleskon 2005, 179-214). Από τα έργα που έχουμε δει μέχρι τώρα, στον κώδικα αυτόν βρίσκουμε σε κάποια μορφή –ή και στη μοναδική σωζόμενη εκδοχή τους– τα ακόλουθα έργα: [Διήγησις Αλεξάνδρου](#), [Απολλώνιος](#), [Πουλολόγος](#), [Διήγησις των τετραπόδων ζώων](#), [Απόκοπος](#), [Ιμπέριος](#), [Σπανέας](#), [Συναζάριον του τιμημένου Γαδάρου](#), [Σπανός](#), [Κοσμογέννησις](#), [Ερωτοπαίγνια](#), [Λίβιστρος](#), [Φλώριος](#), [Περί ζενιτείας](#), [Πόλεμος της Τρωάδος](#) και [Ριμάδα κόρης και νιου](#). Γι' αυτό λοιπόν, όπως χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί, πρέπει να είμαστε ευγνώμονες σε όποιον είχε την πρωτοβουλία να δημιουργήσει αυτόν τον σύμμεικτο κώδικα (Vejleskon 2005, 201), ο οποίος ήρθε στη Βιέννη από την Κωνσταντινούπολη, μαζί με άλλα 240 περίπου χειρόγραφα, στις αποσκευές του αυστριακού πρέσβη, όταν επέστρεψε στην πατρίδα του το 1564.

Σ

Έργα θρησκευτικού περιεχομένου σε δημώδη γλώσσα

Από τα μέσα του 16ου αιώνα παρατηρείται μια έντονη δραστηριοποίηση και κινητικότητα

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442
Π 4.3.7: Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση
Αρχείου Γεωργακά.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, «Εισαγωγή: Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας»

Σελίδα 32

στους εκκλησιαστικούς κύκλους και των τριών μεγάλων χριστιανικών δογμάτων στην Ευρώπη. Οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί μπαίνουν στο στόχαστρο της Καθολικής Εκκλησίας και των διαμαρτυρομένων, ενώ έλληνες ιερωμένοι και λόγιοι επισκέπτονται τις αυλές της Ευρώπης για να βρουν συμμάχους εναντίον των Οθωμανών. Όταν αργότερα, στις αρχές του 17ου αιώνα στην Πόλη, ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις παραγγέλλει τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης σε απλή γλώσσα –πραγματοποιείται τελικά από τον [Μάξιμο Καλλιουπολίτη](#)– για να γίνεται κατανοητή από τους πιστούς και ο ίδιος κηρύττει στη δημοτική, η κοινή γλώσσα έχει πια υπερισχύσει στην επικοινωνία ιερέων και λαού (Vitti 2003, 70-73). Έτσι, δεν προξενεί εντύπωση που διάφορα έργα θρησκευτικής υφής με μικρό ή μεγαλύτερο λογοτεχνικό ενδιαφέρον γράφονται και εκδίδονται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα σε διάφορα μέρη όπου θα έβρισκαν ελληνικό κοινό.

Όχι πρωτότυπο θρησκευτικό κείμενο, αλλά «εκχριστιανισμένη» μορφή μιας παλιάς ινδικής ιστορίας είναι το έργο με τον συμβατικό τίτλο [Βαρλαάμ και Ιωάσαφ](#), που γνωρίζει μεγάλη διάδοση στον ελληνόφωνο κόσμο ως αγιολογικό πια μυθιστόρημα ήδη από τον 8ο αι. σε λόγια γλώσσα, σε διασκευή του Ιωάννη του Δαμασκηνού την οποία ακολούθησαν ποικίλες δημώδεις μεταγλωττίσεις αργότερα. Λίγο μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, ωστόσο, γράφεται μία ακόμη δημώδης απόδοση που αντλεί από ένα σχετικά πρόσφατο ιταλικό λαϊκό έντυπο. Τα υπόλοιπα έργα που θα δούμε αποτελούν πρωτότυπες δημιουργίες.

Ο εκ Θεσσαλονίκης επίσκοπος [Δαμασκηνός Στουδίτης](#), με πλούσιο έργο σε διδασκαλίες και ομιλίες έγραψε πριν από το 1550/1552 το [Βιβλίον ονομαζόμενον Θησαυρός](#), που περιέχει 36 ομιλίες και επιπλέον αρκετά αφηγηματικά αγιολογικά κείμενα. Ως έντυπο, ο [Θησαυρός](#) γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του κρητικού επισκόπου [Μάξιμου Μαργούνιου](#), του οποίου το κύριο έντυπο έργο είναι μία συλλογή συναξαρίων, οι [Βίοι Αγίων εκ της ελληνικής γλώττης μεταφρασθέντες](#) (1600-1), όπου ο συγγραφέας συνθέτει έναν πλήρη «Συναξαριστή του έτους» με παλιά αγιολογικά κείμενα διασκευασμένα τώρα στη δημώδη, τα οποία γνώρισαν μεγάλη διάδοση. Ο μητροπολίτης [Μονεμβασίας Δωρόθεος](#) (ή ίσως ορθότερα Ιερόθεος), έγραψε στα τέλη του αιώνα μία χρονογραφία, τον [Χρονογράφων ή Βιβλίον ιστορικών](#), που αποτελεί ένα κράμα κοσμικής και

εκκλησιαστικής ιστορίας. Ως έντυπο βιβλίο, ο *Χρονογράφος* υπήρξε εμπορική επιτυχία από την πρώτη του έκδοση, το 1631, μέχρι τον 19ο αι.

Την τελευταία δεκαετία του αιώνα, επηρεασμένος από το μεγάλο θανατικό που έπληξε την πόλη του, δηλαδή την πανούκλα των ετών 1592-1595, ο ιερέας [Ιωάννης Μορεζίνος](#) († 1613), γέννημα-θρέμμα του Χάνδακα, έγραψε το πεζογράφημα [Κλίνη Σολομώντος](#), στο οποίο περιλαμβάνεται η αφήγηση εξήντα θαυμάτων της Παναγίας, τα οποία ο συγγραφέας αντλεί από διάφορες πηγές (συναξάρια, βίους αγίων, λαϊκές διηγήσεις, ασκητικά ανθολόγια και δυτικές πηγές), χωρίς να μιμείται κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο. Πέντε από τα θαύματα, ωστόσο, τα αντλεί από δική του γνώση ή εμπειρία, εφόσον έγιναν στα χρόνια του στην Κρήτη. Η *Κλίνη Σολομώντος* είναι ένα έργο με λογοτεχνικές αρετές και διατηρεί (στο παλαιότερο σωζόμενο από τα έξι χειρόγραφα της, του 1602) γνήσιους κρητικούς τύπους. Η γλώσσα του γενικά είναι η δημόδης ομιλούμενη κρητική του καιρού του, αν και περιλαμβάνει κάποια λόγια στοιχεία που οφείλονται στην εκκλησιαστική παράδοση μέσα στην οποία ζούσε ο συγγραφέας· είναι η ζωντανή γλώσσα του λαού, η οποία δεν έχει υποστεί την τεχνητή επεξεργασία της ποίησης. Από την ίδια πόλη και με αφορμή την ίδια επιδημία πανώλης προέρχεται το επίσης πεζό [Μεγάλον θανατικόν από πανόκλα](#), όπως είναι ένας συμβατικός τίτλος που του έχει δοθεί. Είναι ένα ανώνυμο «βραχύ χρονικό», μάλλον ενταγμένο σε κάποια εκκλησιαστική ομιλία, γι' αυτό ίσως και η γλώσσα του έχει αρκετά λόγια στοιχεία. Το έργο συνδέει επίμονα τη συμφορά της ασθένειας με την αμαρτία των κατοίκων.

Τέλος, ένα «δείγμα της “οραματικής”/θαυματικής γραμματείας των “μεταβάσεων στον άλλο κόσμο”» (Κεχαγιόγλου 2009β, 256) αποτελεί η [Διήγησις και οπτασία Δημητρίου](#), του έτους 1580, όπου ο ομώνυμος μεταλλωρύχος, ενώ είναι σε κόμα, βλέπει και κατόπιν αφηγείται στους δικούς του ένα όραμα κατά το οποίο περιηγήθηκε στους λειμώνες της άλλης ζωής.

Δύο ξεχωριστές περιπτώσεις

Στη συνέχεια, πριν επικεντρώσουμε την προσοχή μας ξανά στην κρητική λογοτεχνία για να δούμε τον αιώνα της ακμής της (1570-1669), αξίζει να σταθούμε σε δύο κείμενα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το ένα είναι ο γνωστός μας [Στεφανίτης και Ιχνηλάτης](#), του οποίου τις δημόδεις μεταφράσεις-διασκευές βλέπουμε τώρα. Μέσα στον 16ο αι. γνωρίζουμε δύο τέτοιες, οι οποίες ωστόσο μπορεί να μην ήταν οι μόνες: από την πρώτη, που έγινε πριν από το 1540, σώζονται μόνο δύο μύθοι, ενώ τη δεύτερη την έκανε το 1584 ο διευθυντής της Πατριαρχικής Ακαδημίας της Κωνσταντινούπολης, Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ο οποίος είχε γράψει ποικίλα έργα σε αρχαϊστική και λαϊκή γλώσσα. Η διασκευή του Ζυγομαλά είναι ένα παράδειγμα της δύναμης που εξακολουθούσε να έχει ακόμη η χειρόγραφη διάδοση των έργων: μπορεί να μην τυπώθηκε στην εποχή της, αλλά σώθηκε σε πολλά χειρόγραφα και μεταφράστηκε και σε άλλες γλώσσες.

Το άλλο έργο μάς έρχεται από την Κύπρο των μέσων του 16ου αι. και είναι μία συλλογή λυρικών ερωτικών ποιημάτων («*carmina amatoria*» χαρακτηρίζονται στο μοναδικό τους χειρόγραφο) κατά το πρότυπο των «*canzonieri*» που κυκλοφορούσαν στην Ιταλία και ήταν συλλογές ποιημάτων του Πετράρχη ή πετραρχικών ποιητών. Πρόκειται για 156 ποιήματα, κατά πάσα πιθανότητα διαφορετικών ποιητών, οι οποίοι μεταφέρουν για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία στιχουργικές μορφές της ιταλικής ποίησης (σονέτα, τερτσίνες, μπαλάντες, οκτάβες κ.ά.), καθώς διασκευάζουν ή μεταφράζουν ποιήματα του Πετράρχη. Η συλλογή είναι γνωστή από την κριτική της έκδοση ως [Ρίμες αγάπης](#) ή αλλιώς ως «κυπριακά ερωτικά ποιήματα». Ωστόσο, η αξιολογή αυτή πορεία σύνθεσης ποιημάτων στο νησί δυστυχώς θα ανακοπεί βίαια με την τουρκική κατάκτηση το 1571.

Η ακμή της κρητικής λογοτεχνίας, από τα τέλη του 16ου αι. έως το 1690

Εντωμεταξύ στην Κρήτη, ανάμεσα στο τελευταίο με ασφάλεια χρονολογημένο έργο της

πρώιμης κρητικής λογοτεχνίας, που είναι ο *Χαλασμός* (ή *Η Συμφορά*) της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου το 1508, και τα πρώτα έργα της περιόδου «ακμής της κρητικής λογοτεχνίας» (1570-1669) παρατηρείται ένα δυσερμήνευτο κενό έξι δεκαετιών, μετά από το οποίο η θεματολογία και η ποιότητα των έργων αλλάζουν ριζικά. Λόγοι σχετικοί με τις οικονομικές συνθήκες στη Μεσόγειο και την κατάσταση του εμπορίου της Βενετίας επηρέασαν άμεσα τη ζωή στον Χάνδακα, ο οποίος για κάποιο διάστημα κατά το πρώτο μισό του 16ου αι. έχασε προσωρινά τη σημαντική θέση του στο διεθνές εμπόριο. Παράλληλα, η πρωτεύουσα, αλλά και ολόκληρο το νησί βλέπουν τους λογίους τους να φεύγουν προς τη μητρόπολη, η οποία τους προσφέρει περισσότερες πνευματικές ευκαιρίες. Στον συνδυασμό αυτών των αιτιών πρέπει να αναζητηθεί η ερμηνεία του εξηντάχρονου κενού στην επώνυμη λογοτεχνική παραγωγή, αυτού που έχει ονομαστεί «χειμερία νάρκη», από την οποία η Κρήτη θα αρχίσει να συνέρχεται πια μόνο γύρω στα 1560-1570, όταν και χρονολογούνται τα έμμετρα *Βίος του αγίου και μεγάλου Νικολάου* του Θεολογίτη και *Μάλτας Πολιορκία* του Αχέλη (van Gemert 1994, 614-620).⁴

Ωστόσο, σώζονται δύο ανώνυμα ποιητικά έργα από το νησί (όπως υποδεικνύει η γλώσσα τους), που εικάζεται ότι γράφτηκαν μέσα στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και ανήκουν στην παράδοση των σατιρικών και αλληγορικών ιστοριών με ζώα, για την οποία έχουμε ξαναμιλήσει. Το πρώτο είναι η *Φυλλάδα του Γαδάρου*, η ομοιοκατάληκτη εκδοχή του [Συναξαρίου του τιμημένου Γαδάρου](#), η οποία πρωτοτυπώθηκε το 1539 και γνώρισε τόσες ανατυπώσεις μέχρι τον 19ο αιώνα, ώστε να αναδειχτεί στο δημοφιλέστερο λαϊκό ανάγνωσμα του ελληνισμού. Το δεύτερο έργο είναι το ολιγόστιχο *Ο Κάτης και ο Μποντικός*, το οποίο σώζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο και δεν γνωρίζουμε αν τυπώθηκε ποτέ. Αμφότερα είναι αφηγηματικά ποιήματα, με καυστικό χιούμορ και έξυπνα σατιρικά ευρήματα το πρώτο, ενώ «λιγότερο ανατρεπτικό στη σατιρική του διάθεση» το δεύτερο, το οποίο πάντως διαθέτει «αρκετό χιούμορ, έξυπνη και κυρίως γρήγορη πλοκή, και με καθόλου ευκαταφρόνητα στιχουργικά και αφηγηματικά χαρίσματα» (Τικτοπούλου 2010, 15 & 17).

⁴ Το χρονολογικό κενό αποτυπώνεται εμφανώς μεταξύ των λημμάτων 43 και 45 στο van Gemert κ.ά. 2002.

Την ίδια εποχή στην Ιταλία, ο 16ος αιώνας, γνωστός στην ιστορία του πολιτισμού ως «Cinquecento», σήμανε το τέλος του μεσαιωνικού θεάτρου και την ανάδυση του αναγεννησιακού, τα οποία, όπως είναι φυσικό, συνυπήρξαν για μεγάλο διάστημα. Στο θέατρο ειδικότερα, τα πρώτα σημάδια της αλλαγής ήρθαν από τη μελέτη των ρωμαϊκών έργων του Σενέκα, του Πλάτου και του Τερέντιου, τα οποία από τον 14ο αι. γίνονται αντικείμενο μίμησης από ιταλούς συγγραφείς που γράφουν στα λατινικά κωμωδίες και τραγωδίες, χωρίς ωστόσο να τις προορίζουν για επαγγελματικές παραστάσεις. Όμως, από τις αρχές του 16ου αιώνα τα έργα γράφονται πια στα ιταλικά, ενώ και τα ρωμαϊκά έργα μεταφράζονται στην καθομιλουμένη. Παράλληλα, αρχίζει η εντατική ενασχόληση των λογίων με την *Ποιητική* του Αριστοτέλη και την *Ποιητική Τέχνη* του Ορατίου, από τον σχολιασμό των οποίων διαμορφώθηκε η θεωρία του δράματος του Cinquecento: μια σειρά κανόνων, με μικρές παραλλαγές από σχολιαστή σε σχολιαστή, οι οποίοι καθόριζαν τον τρόπο συγγραφής των θεατρικών έργων – τρόπος διαφορετικός για κάθε θεατρικό είδος της εποχής.

Εκτός από την κωμωδία και την τραγωδία, που υπήρχαν από την αρχαιότητα, στην Ιταλία του 16ου αιώνα γεννήθηκε το νέο δραματικό είδος της τραγικωμωδίας, με παρακλάδι του την ποιμενική τραγικωμωδία («tragicommedia pastorale»), η οποία τοποθετείται σε ειδυλλιακά εξοχικά περιβάλλοντα μιας ακαθόριστης ελληνικής αρχαιότητας, με ήρωες βοσκούς και βοσκοπούλες, νύμφες και σατύρους, με κεντρικό θέμα τον έρωτα και ένα απαραίτητως αίσιο τέλος. Επιπλέον, καλλιεργήθηκαν τα «ιντερμέδια» («intermezzi»), που ήταν σύντομα δράματα με μουσικό-θεαματικό χαρακτήρα και γράφονταν συνήθως σε ενότητες των τεσσάρων (με αυτόνομη ή συνεχόμενη υπόθεση) προορισμένα να παίζονται ανάμεσα στις πέντε πράξεις των κύριων έργων.

Τις παραπάνω εξελίξεις στη θεατρική θεωρία και πράξη της Ιταλίας φαίνεται να τις γνώριζε ο σημαντικότερος έλληνας ποιητής αυτής της εποχής, ο θεατρικός συγγραφέας Γεώργιος (ή Τζώρτζης, όπως ο ίδιος αποκαλεί τον εαυτό του) Χορτάτσης, τα χρόνια της συγγραφικής ακμής του οποίου τοποθετούνται στην τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα – μπορεί ωστόσο να είχε αρχίσει να γράφει νωρίτερα, καθώς για την κωμωδία του Κατζούρμπος έχει προταθεί πρωιμότερη χρονολόγηση, στις αρχές της δεκαετίας του 1580.

Είναι πιθανό ο Χορτάτσης να έζησε κάποιο διάστημα στην Ιταλία, γεγονός που θα ερμήνευε τη μεγάλη εξοικείωσή του με την ιταλική και λατινική λογοτεχνία. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, είναι ο εισηγητής του αναγεννησιακού θεάτρου στην ελληνική γλώσσα και μάλιστα αποκαλείται «πατέρας του νεοελληνικού θεάτρου», γιατί τα έργα του είναι τα παλαιότερα σωζόμενα στα νέα ελληνικά (στην κρητική διάλεκτο) θεατρικά κείμενα: εκτός από την κωμωδία που αναφέραμε, πρόκειται ακόμη για την τραγωδία *Ερωφίλη*, που θεωρείται το αριστούργημά του, το ποιμενικό δράμα *Πανώρια*, και τα τέσσερα ιντερμέδια της *Ερωφίλης*, που, αν παιχτούν στη σειρά, συνθέτουν ένα ξεχωριστό θεατρικό έργο στο οποίο οι σύγχρονοι εκδότες του έδωσαν τον τίτλο *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ*. Ακόμη, στα χειρόγραφα των έργων του σώζονται και άλλα αυτόνομα ιντερμέδια τα οποία ενδεχομένως είναι δικά του.

Το εύρος της μόρφωσης του *Χορτάτση*, έτσι όπως το συμπεραίνουμε από τα έργα του, περιλαμβάνει γνώση των εξελίξεων του ιταλικού θεάτρου, τις οποίες περιγράψαμε παραπάνω. Ωστόσο, η μεγάλη προσφορά του στα νεοελληνικά γράμματα έγκειται στον τρόπο χειρισμού και αξιοποίησης της γλώσσας στη σύνθεση των έργων του, η οποία χαρακτηρίζεται από ωριμότητα, περίτεχνη σύνταξη και από λόγο «μέχρις επιτηδεύσεως έντεχνο» (Αλεξίου & Αποσκήτη 1988, 52). Με τον Χορτάτση, το κρητικό ιδίωμα αναδείχτηκε σε άρτια λογοτεχνική γλώσσα και ο παραδοσιακός δεκαπεντασύλλαβος οργανώθηκε έντεχνα με διασκελισμούς και αποφυγή της χασμωδίας.

Ξεπερνώντας τα όρια του αιώνα στον οποίο βρισκόμαστε, στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε σύντομα στη διάδοση που γνώρισαν τα έργα του Χορτάτση μετά τη συγγραφή τους. Για την *Ερωφίλη* διαθέτουμε μια γνωστή μαρτυρία από τα μέσα του 17ου αιώνα ότι η τραγωδία «είχε παρασταθεί πολλές φορές στον Χάνδακα και πάντοτε άρεσε». Αλλά, ήδη από τα χρόνια κατά τα οποία ζούσε ο ποιητής, έχουμε ενδείξεις για δύο διαφορετικές παραστάσεις της *Πανώριας*, στις οποίες ο ίδιος πρέπει να είχε ανάμειξη, όπως μαρτυρούν τα χειρόγραφα του έργου. Εκτός όμως από τις παραστάσεις, η επίδραση που άσκησε ο Χορτάτσης ανιχνεύεται σε πολλές περιπτώσεις στην επώνυμη λογοτεχνία μέσα και έξω από την Κρήτη: στον *Ερωτόκριτο* του *Βισσέντζου Κορνάρου* στα έργα των επτανήσιων ποιητών

και θεατρικών συγγραφέων Θεόδωρου Μοντσελέζε (1646) και Πέτρου Κατσαΐτη (αρχές του 18ου αιώνα)· σε θεατρικά του 17ου και 18ου αι. από τις Κυκλάδες· και έντονα στη δημοτική ποίηση, στην Κρήτη, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Ρούμελη, μέρη στα οποία έχουν καταγραφεί διασκευές της [Ερωφίλης](#) σε αφηγηματικά τραγούδια του είδους των παραλογών. Στα χρόνια κατά τα οποία τοποθετείται η ακμή του Χορτάση, ιδρύεται στον Χάνδακα μία ακαδημία λογίων, η Ακαδημία των Stravaganti, στο πρότυπο ανάλογων ακαδημιών που υπήρχαν σε όλες σχεδόν τις ιταλικές πόλεις κατά τον 16ο αιώνα και σκοπό είχαν την καλλιέργεια των γραμμάτων, τη διοργάνωση ποιητικών διαγωνισμών και την ενίσχυση και διάδοση της δραματικής τέχνης. Η Ακαδημία των Stravaganti ήταν η δεύτερη τέτοια προσπάθεια στην Κρήτη, με πιθανή χρονολογία ίδρυσής της γύρω στα 1590· νωρίτερα (1562) είχε ιδρυθεί στο Ρέθυμνο η αντίστοιχη των Vini, και αργότερα (πριν από το 1632) στα Χανιά αυτή των Sterili. Ιδρυτής και πρόεδρος της Ακαδημίας των Stravaganti για πολλά χρόνια υπήρξε ο βενετοκρητικός ευγενής από τη Σητεία, Ανδρέας Κορνάρος του Ιακώβου, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως η «πλέον εξέχουσα πνευματική προσωπικότητα της Κρήτης του δευτέρου ημίσεως του 16ου και του αρχών του 17ου αι.» (Παναγιωτάκης 1968, 67). Αδελφός αυτού του Κορνάρου, σύμφωνα με μία θεωρία, υπήρξε ο διάσημος (αλλά όχι με βεβαιότητα ταυτισμένος με συγκεκριμένο πρόσωπο) Βιτσέντζος, ποιητής του [Ερωτόκριτου](#), της ερωτικής μυθιστορίας του 17ου αιώνα. Ανάλογα με την ταύτιση του ποιητή την οποία δέχεται κανείς, η συγγραφή του έργου τοποθετείται πριν από το 1613 ή στο διάστημα 1630-45.

Ο [Ερωτόκριτος](#), των 10.000 περίπου ομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων, με την παραμυθένια υπόθεση και το καλό τέλος, τον ύμνο του έρωτα και της αρετής, την άψογη στιχουργία και την ισορροπημένη ποιητική γλώσσα, άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και παράδοσης. Το έργο έχει έντονη σχέση με τη δυτικοευρωπαϊκή λογοτεχνία, καθώς ακολουθεί κάποια ιταλική μετάφραση του γαλλικού μεσαιωνικού μυθιστορήματος *Paris et Vienne*, αλλά οφείλει πολλά και στον Αριόστο και στις ιταλικές λογοτεχνικές θεωρίες, καθώς και στην παράδοση των ελληνικών έμμετρων μυθιστοριών που έχουμε αναφέρει. Στην αρχή, επί έναν περίπου αιώνα κυκλοφορούσε σε

χειρόγραφα. Από το 1713 που πρωτοτυπώθηκε, διαβαζόταν επί 200 χρόνια στις φτηνές λαϊκές φυλλάδες της Βενετίας και αγαπήθηκε από εγγράμματους και αγράμματους· πέρασε στη δημοτική παράδοση και η από στήθους απαγγελία εκτενών αποσπασμάτων του συνόδευε τις πολύωρες αγροτικές εργασίες· ενέπνευσε καλλιτεχνικά από την ανώνυμη κρητική υφάντρα μέχρι τον αυτοδίδακτο Θεόφιλο και μείζονες σύγχρονους ζωγράφους· δεκάδες φορές διασκευάστηκε για το θέατρο ή για μουσικές εκτελέσεις σε όλη την Ελλάδα· με δυο λόγια, είναι το έργο που μίλησε όσο κανένα ανάλογο στην ψυχή του υπόδουλου και αργότερα του ελεύθερου ελληνισμού, αν και ήταν δημιούργημα ενός λόγιου ποιητή, ο οποίος φαίνεται ότι είχε γνώσεις ρητορικής, ποιητικής, ίσως ακόμη και ιατρικής.

Στον ίδιο ποιητή έχει κατά καιρούς αποδοθεί και ένα ακόμη έργο που μας παραδόθηκε ανώνυμο: η [Θυσία του Αβραάμ](#), η οποία δραματοποιεί το γνωστό επεισόδιο από την Παλαιά Διαθήκη. Πρόκειται για σχετικά σύντομο έργο (περίπου χίλιοι ομοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι), χωρίς αφηγηματικά μέρη, στο οποίο όλοι οι ήρωες μιλούν σε ευθύ λόγο, αλλά που δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού θεατρικού της εποχής. Με πρώτη (σωζόμενη) έκδοση το 1713, υπήρξε και αυτό, όπως ο [Ερωτόκριτος](#), μια εκδοτική επιτυχία των επόμενων αιώνων. Αν και έχει ένα ιταλικό πρότυπο, το *Lo Isach* του Luigi Grotto, οι ζεστοί χαρακτήρες του και οι ανθρώπινες αρετές που προβάλλει ξεπερνούν κατά πολύ τα αντίστοιχα του δυτικού έργου· το ίδιο και η γλωσσική και στιχουργική αρτιότητά του, που το κατατάσσουν στα μείζονα έργα της κρητικής λογοτεχνίας.

Στις αρχές του 17ου αι., όπου κατά μία άποψη τοποθετείται η συγγραφή των δύο προηγούμενων έργων, και μάλλον νωρίτερα από αυτά (γύρω στο 1600), χρονολογούνται δύο ακόμη έργα διαφορετικού γραμματολογικού είδους, ανώνυμα και τα δυο: η κωμωδία [Στάθης](#), που σώζεται σε μεταγενέστερη, συντομευμένη εκδοχή από τα Επτάνησα και το ποιμενικό ειδύλλιο [Βοσκοπούλα](#), ένα αφηγηματικό ποίημα με τραγικό τέλος και ήρωες βοσκούς και κτηνοτρόφους στα κρητικά βουνά, σε ένα εξιδανικευμένο βουκολικό περιβάλλον· η [Βοσκοπούλα](#), μάλιστα, αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα έμμετρων έργων που δεν γράφτηκαν σε δεκαπεντασύλλαβο, αλλά σε ενδεκασύλλαβους ιαμβικούς στίχους, οργανωμένους σε τετράστιχες στροφές, με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία. Και ενώ ο [Στάθης](#)

δεν τυπώθηκε ποτέ, η [Βοσκοπούλα](#) συμπληρώνει την τετράδα των «ευπώλητων» έργων της κρητικής ακμής, μαζί με την [Ερωφίλη](#), τον [Ερωτόκριτο](#) και τη [Θυσία του Αβραάμ](#).

Εντωμεταξύ, στα 1645 οι Τούρκοι αποβιβάζονται στη δυτική Κρήτη· μέσα σε πολύ λίγα χρόνια καταλαμβάνουν τα Χανιά, το Ρέθυμνο και όλη την υπόλοιπη ενδοχώρα, και από τον Μάιο του 1648 αρχίζουν την πολιορκία του Χάνδακα, η οποία διήρκεσε είκοσι ένα χρόνια και κατέληξε στην παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς Τούρκους τον Σεπτέμβριο του 1669. Ήδη πριν από την παράδοση της γενέτειράς του, του Ρεθύμνου, φαίνεται ότι ο ποιητής [Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος](#) είχε εγκατασταθεί στη Βενετία, όπου το 1647 τυπώνει την τραγωδία [Βασιλεύς ο Ροδολίνος](#), το εκτενέστερο έργο του κρητικού θεάτρου. Στον [Ροδολίνο](#) έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον δύο μοναδικά στο είδος τους σύντομα κείμενα του ποιητή που προηγούνται της καθαυτό τραγωδίας, η Αφιέρωση σε έναν επιφανή κερκυραίο λόγιο της Βενετίας, τον Θωμά Φλαγγίνη, και μία προσφώνηση «Τοις αρετοστολισμένοις αναγνώσταις». Και τα δύο περιέχουν αναφορές που μας παραπέμπουν στις λογοτεχνικές θεωρίες και έριδες του ιταλικού Cinquecento· πρόκειται για σχόλια με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μοναδικά μέσα στη σωζόμενη παραγωγή του κρητικού θεάτρου.

Στη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα, και ειδικά στα πρώτα χρόνια της, η ζωή στην πόλη συνεχιζόταν κανονικά, στο μέτρο του δυνατού. Απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι ότι οι κάτοικοι δεν εγκατέλειψαν τις λογοτεχνικές τους ασχολίες και υπήρχε επίσης θεατρική δραστηριότητα. Άλλωστε, τα έργα που εξετάζουμε εδώ, τα οποία δεν είναι προϊόντα του προφορικού πολιτισμού αλλά επώνυμων ποιητών (ακόμη και αν σώζονται ανώνυμα), ήταν δημιουργήματα του αστικού χώρου και οι δημιουργοί τους ήταν μορφωμένοι και μέλη της ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Ένας από αυτούς, ο βενετοκρητικός φεουδάρχης [Μαρκαντώνιος Φόσκολος](#), το 1655 έγραψε την τελευταία γνωστή κωμωδία του κρητικού θεάτρου, τον έμμετρο πεντάπρακτο [Φορτουνάτο](#), που σώθηκε από πολύ καλή τύχη σε ένα μόνο χειρόγραφο, το οποίο πέρασε από διάφορες περιπέτειες εξαιτίας του πολέμου. Το σημαντικότερο όμως είναι πως αποτελεί αυτόγραφο χειρόγραφο, δηλαδή γραμμένο από το χέρι του ίδιου του ποιητή, και από αυτή την άποψη είναι βέβαια ο πιστότερος μάρτυρας της αυθεντικής γλώσσας του έργου. Ο [Φορτουνάτος](#) έχει συντεθεί στην κρητική διάλεκτο με

πολλά στοιχεία της καθομιλουμένης, δηλαδή λέξεις ιταλικής προέλευσης, αλλά και ονομασίες φαγητών, όπλων, ακόμη και ειδών ρουχισμού που χρησιμοποιούνταν στα χρόνια εκείνα· δίνει ακόμη μεγάλη έμφαση στο λεκτικό χιούμορ, με τα σεξουαλικά υπονοούμενα και τους υβριστικούς χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούνται ανάμεσα στους ήρωες.

Ο ίδιος ο κώδικας μέσα στον οποίο ενσωματώθηκε το αρχικό χειρόγραφο του έργου, ο ελληνικός κώδικας XI 19 (1934) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, έχει τη δική του σπουδαιότητα, καθώς διασώζει πολλά και σημαντικά έργα της κρητικής λογοτεχνίας: την κρητοεπτανησιακή τραγωδία *Ζήνων*, την [Πανώρια](#), το σατιρικό στιχούργημα *Θρήνος του Φαλλίδου*, τον [Στάθη](#), τη [Θυσία του Αβραάμ](#), το θρησκευτικό *Αποκάλυψη της Υπεραγίας Θεοτόκου*, την εκτενή έμμετρη *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* (έργο διαφορετικό από το σχεδόν ομότιτλο του [Ιωαννίκιου Καρτάνου](#) που είδαμε) και τον [Φορτουνάτο](#). Στα τέσσερα τελευταία, μάλιστα, παρατηρούμε το ενδιαφέρον φαινόμενο ότι έχουν γραφεί ή αντιγραφεί στο λατινικό αλφάβητο και όχι στο ελληνικό. Αυτή ήταν μία συνήθεια οφειλόμενη στην ιταλική μόρφωση των ποιητών ή αντιγραφέων, των οποίων ωστόσο η μητρική γλώσσα ήταν τα ελληνικά. Μάλιστα, από το χέρι του [Μαρκαντώνιου Φόσκολου](#) μάς σώζεται και ένα χειρόγραφο αντίγραφο της [Ερωφίλης](#), επίσης σε λατινικούς χαρακτήρες.

Η πτώση του Χάνδακα, επτά χρόνια μετά τον θάνατο του Φόσκολου, όπως και όλα τα γεγονότα του λεγόμενου Κρητικού Πολέμου (1645-1669) δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν ασυγκίνητους τους ποιητές. Το 1646 οι Τούρκοι κατέλαβαν το Ρέθυμνο· ανάμεσα στους πρόσφυγες που έφυγαν για μια καινούρια πατρίδα βρισκόταν και ο [Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής](#), συγγραφέας μιας εκτενούς έμμετρης χρονογραφίας (σχεδόν 12.000 ομοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι) για την τουρκική κατάκτηση της Κρήτης, της *Διηγήσεως διά στίχων του δεινού Κρητικού Πολέμου*, γνωστής ως [Κρητικός Πόλεμος](#) για συντομία. Ο Μαρίνος άρχισε να γράφει τον *Κρητικό Πόλεμο* όταν ο Χάνδακας παραδόθηκε στους Τούρκους, και είχε ως πηγές του τις προσωπικές του αναμνήσεις (για την κατάληψη των Χανίων και του Ρεθύμνου), τις μαρτυρίες άλλων προσφύγων και κάποια ελληνόγλωσσα κείμενα. Ίσως όμως είχε γράψει νωρίτερα κάποια τμήματα του έργου και τα ενσωμάτωσε αργότερα στη μεγάλη σύνθεση. Ο [Κρητικός Πόλεμος](#) εκδόθηκε στη Βενετία το 1681. Στο

τέλος του κυρίως έργου, το οποίο χωρίζεται σε άνισου μεγέθους και ποιότητας επεισόδια, ο ποιητής προσθέτει το ποίημα «Φιλονεικία Χάνδακος και Ρεθέμνου», όπου οι δύο προσωποποιημένες πόλεις ερίζουν για το ποια είναι ανώτερη από την άλλη απαριθμώντας τους φημισμένους ανθρώπους που γέννησε η καθεμιά.

Την καταστροφή του 1669 έχει ως θέμα και ο [Θρήνος της Κρήτης](#) του Κρητικού, μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας, [Γεράσιμου Παλλαδά](#) (περ. 1625-1713). Πρόκειται για ένα ποίημα με λόγια επίδραση, το οποίο αποτελείται από 42 στροφές και είναι γραμμένο σε σπάνιο μέτρο, που το καθιστά ικανό να ψάλλεται σε εκκλησιαστική μελωδία, σε ήχο πλάγιο β'. Το έργο ξεκινά μιλώντας για την αστάθεια του κόσμου, στη συνέχεια περιγράφει τον πολύνεκρο πόλεμο, τον εκπατρισμό και τα βάσανα των προσφύγων, καθώς και την απελπισία ορισμένων από αυτούς που γύρισαν στο νησί και βρήκαν τα πάντα αλλαγμένα.

Εντωμεταξύ, εκτός από τα μείζονα έμμετρα αυτά έργα που γράφτηκαν στο νησί, υπάρχει και άλλη λογοτεχνική δραστηριότητα στη δημόδη από Κρητικούς μέσα στον 17ο αι. Το 1632, ο ιερωμένος και αντιγραφέας χειρογράφων Νικηφόρος Βενετζάς κάνει μια καινούργια μετάφραση του μυθιστορήματος [Βαρλαάμ και Ιωάσαφ](#) στην κοινή γλώσσα με στοιχεία του κρητικού ιδιώματος, πιθανώς απευθείας από το βυζαντινό κείμενο του Ιωάννη Δαμασκηνού. Η αξία του κειμένου αυτού, πέρα από λογοτεχνική, είναι και γλωσσική, καθώς μας σώζεται το αυτόγραφο χειρόγραφο του Βενετζά και έτσι έχουμε «μια πιστή εικόνα της γλώσσας ενός απλού ανθρώπου εκείνης της εποχής» (Τσαβαρή 1992, 23). Λίγα χρόνια αργότερα, το ίδιο κείμενο μεταφράζει και ο πολυταξιδεμένος λόγιος μοναχός Αγάπιος Λάνδος, ο οποίος γεννήθηκε στον Χάνδακα, ασκήτεψε στο Άγιον Όρος και πέθανε στη Βενετία. Χρησιμοποιώντας την ομιλουμένη της εποχής του στο πολυποίκιλο έργο του, ο Λάνδος βοήθησε στην παιδεία και την αφύπνιση των υπόδουλων Ελλήνων.

Τέλος, αναφορά πρέπει να γίνει και σε ένα ποίημα 672 στίχων, που συνδέεται με τα γεγονότα του Μεγάλου Κρητικού Πολέμου, αλλά μας μεταφέρει στις γειτονικές Κυκλάδες, και πιο συγκεκριμένα στο νησί της Πάρου· η ανώνυμη [Αηλασία της Παροικιάς της Πάρου](#) αποτελεί μια έμμετρη ιστορική αφήγηση που εστιάζει στις συνέπειες της επιδρομής του οθωμανικού στόλου στην πρωτεύουσα του νησιού και πιθανολογείται ότι

γράφτηκε λίγο μετά τα γεγονότα (Μάιος 1668), πιθανότατα από κάποιον κρητικό πρόσφυγα. Κείμενο λησμονημένο και παραμελημένο από τους μελετητές, παρουσιάζει ενδιαφέρον ως η μοναδική λογοτεχνική πηγή των σχετικών ιστορικών συμβάντων, η οποία μάλιστα αποκλίνει από τον μετρικό «κανόνα» της εποχής, δηλαδή τον δημοφιλή δεκαπεντασύλλαβο, καθώς είναι γραμμένο σε ομοιοκατάληκτους ιαμβικούς ενδεκασύλλαβους στίχους.

Σ

Δείγματα πεζογραφίας του 17ου αιώνα και των πρώτων χρόνων του 18ου σε άλλες περιοχές

Πέρα από την κρητική λογοτεχνία, ο ζακυνθινός [Αντζολος \(Άγγελος\) Σουμάκης](#) έγραψε ένα χρονικό της εξέγερσης των μη ευγενών του νησιού του εναντίον της αριστοκρατίας, με τίτλο [Διήγησις του ρεμπελιού των ποπολάρων, ή γουν του λαού του νησιού της Ζακύνθου, οπού έγινε εις τους 1628](#), έργο σημαντικό για την αποτύπωση της λαϊκής ζακυνθινής γλώσσας του καιρού του. Επιπλέον, ο κεφαλλονίτης λόγιος ιερομόναχος, [Ιερόθεος Αββάτιος](#), έγραψε το χρονικό ενός ισχυρού σεισμού που έπληξε την Κεφαλλονιά το 1637, με τίτλο [Διήγησις περί του μεγάλου σεισμού](#). Ο Αββάτιος ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την εκλαΐκευση της θεολογικής γραμματείας, και μάλιστα είχε μεταφράσει στη δημώδη μία προτεσταντική δογματική κατήχηση κατά τα χρόνια που έζησε στην Ολλανδία.

Από τον χώρο των Επτανήσων ίσως προέρχεται και ο ανώνυμος [Μπερτόλδος \(Πανουργιάι υψηλόταται του Μπερτόλδου\)](#), που αποτελεί μετάφραση ομότιτλου ιταλικού έργου του 1606, με τίτλο *Le sottilissime astuzie di Bertoldo* του Giulio Cesare dalla Croce. Το ελληνικό κείμενο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1646 στη Βενετία και έγινε γρήγορα εμπορική επιτυχία, προφανώς γιατί στο αναγνωστικό κοινό άρεσε «η σατιρική και αρκετά γκροτέσκα προέκταση των αισωπικών διηγήσεων και μύθων» που έχει, «τονίζοντας περισσότερο τη λαϊκή θυμοσοφία, την πονηριά και το χοντρό χιούμορ» (Κεχαγιόγλου 2009β, 365). Δύο χρόνια νωρίτερα από τον [Μπερτόλδο](#), είχε εκδοθεί επίσης στη Βενετία ακόμη ένα βιβλίο με πολλές επανεκδόσεις στους επόμενους αιώνες: ένας ανώνυμος [Βίος του Αισώπου](#), μία από τις

δημώδεις επεξεργασίες ενός γνωστού αρχαίου μυθιστορήματος με ήρωα τον σοφό δούλο Αίσωπο, στον οποίο αποδίδονται οι διάσημοι ομώνυμοι μύθοι.

Από τον χώρο της νότιας Ελλάδας, χρονολογημένες ανάμεσα στο β' μισό του 16ου αιώνα και τις αρχές του 17ου, είναι οι ανώνυμοι συγγραφείς [Λαϊκές αφηγήσεις](#), δύο σύντομα πεζά αφηγηματικά κείμενα ανεκδοτολογικού χαρακτήρα με έντονο το στοιχείο του διαλόγου: η πρώτη αφήγηση αναφέρεται στη διαμάχη ενός πατέρα με τον γιο του και η δεύτερη στη συμφωνία που έκανε ένας πανδοχέας με τον Χάρο. Ακόμη, αξίζει να σταθούμε ενδεικτικά σε τρεις συγγραφείς από τουρκοκρατούμενες περιοχές, οι οποίοι έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό ότι είναι κληρικοί και έγραψαν για την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Ο Κύπριος [Νεόφυτος Ροδινός](#), αρχικά ορθόδοξος και κατόπιν ουνίτης καθολικός ιερωμένος που υπηρέτησε με το έργο του την «Προπαγάνδα» [Propaganda Fide, Επιτροπή για την προώθηση της πίστης] της Καθολικής Εκκλησίας, έζησε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης και στη συγγραφή του χρησιμοποίησε μian εύκαμπτη δημώδη γλώσσα με λίγα στοιχεία από το κυπριακό ιδίωμα, η οποία φαίνεται καθαρά στο γνωστότερο αφηγηματικό έργο του, το [Περί ηρώων](#), μια συλλογή ιστοριών και ανεκδότων για αγίους, μυθικά και ιστορικά πρόσωπα κυρίως από την Κύπρο. Και αυτός, όπως είδαμε και για τον Λάνδο στο ίδιο περίπου διάστημα, υπηρέτησε με το τελευταίο αυτό βιβλίο του τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του ελληνισμού.

Από τις Σέρρες προέρχεται ο λεγόμενος [παπα-Συναδινός](#) (γεν. 1600), του οποίου γνωρίζουμε μόνο ένα κείμενο, το [Χρονικό των Σερρών](#), σημαντικό και επειδή σώζεται το ίδιο το αυτόγραφο χειρόγραφο του συγγραφέα του. Επιπλέον, το ίδιο το έργο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση συνδυασμού πεζών και έμμετρων κειμένων ποικίλου περιεχομένου, με πιο πρωτότυπο το τρίτο από τα πέντε μέρη του, όπου υπάρχει ένας συνδυασμός χρονογραφίας και αυτοβιογραφίας σε ζωντανή δημώδη γλώσσα, ο οποίος δίνει μian αυθεντική εικόνα της κοινωνίας των Σερρών στο πρώτο μισό του 17ου αι. και πληροφορίες για την πόλη από το τέλος του 15ου.

Τέλος, ο [Ιερομόναχος Ευθύμιος](#), συγγραφέας του έργου που είναι γνωστό ως [Χρονικό του Γαλαξειδίου](#) –το οποίο καλύπτει χρονικό διάστημα από τον 10ο αι. έως τις μέρες του

Ευθυμίου, δηλαδή μεγαλύτερο από ό,τι το Χρονικό των Σερρών– έντυσε με «εύχυμη δημώδη γλώσσα» και «ύφος καλοχωνεμένο» ένα κείμενο που παίρνει «εθνικοπατριωτική-αντιστασιακή διάσταση με αντιδυτική συνείδηση» (Κεχαγιόγλου 2009β, 449). Το έργο γράφτηκε πριν από το 1703, οπότε και χρονολογείται το μοναδικό χειρόγραφο που μας το διασώζει.

Η περιήγησή μας σε έξι αιώνες γραμματολογικής παραγωγής σε δημώδη γλώσσα θα κλείσει με ένα συλλογικό έργο που διαφέρει από οτιδήποτε είδαμε μέχρι τώρα: είναι προϊόν μαθητικών ασκήσεων, «γυμνασμάτων», των σπουδαστών της Φλαγγινείου Σχολής στη Βενετία, οι οποίοι συνέθεσαν μία συλλογή πεζών και ποιητικών κειμένων στη δημώδη ελληνική, την ιταλική και τη λατινική, τυπωμένη το 1708 με τον γενικό τίτλο Άνθη Ευλαβείας. Είναι πολύ σημαντικό για το θέμα αυτής της Εισαγωγής ότι στη Βενετία, η οποία υπήρξε ο θεματοφύλακας της παράδοσης των κρητικής λογοτεχνίας, τόσο πριν όσο –κυρίως– μετά την πτώση του Χάνδακα, η δημώδης γραμματεία ευνοήθηκε ιδιαίτερα, αφενός γιατί είχε καθιερωθεί η διδασκαλία της μέσα στη Φλαγγίνειο Σχολή, και αφετέρου γιατί ολόκληρος ο χώρος της ελληνικής κοινότητας, και πέρα από τη Σχολή, είχε μάθει να την απολαμβάνει χάρη στην εκεί παρουσία των λογίων που χρησιμοποιούσαν την απλή γλώσσα του λαού (Καραθανάσης 1978, κα' & νε').

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αγαπητός 1993

Παναγιώτης Α. Αγαπητός, «Η χρονολογική ακολουθία των μυθιστορημάτων *Καλλίμαχος*, *Βέλθανδρος* και *Λίβιστρος*», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi, Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991*, τ. 2, επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1993, σ. 197-234.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442
Π 4.3.7: Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, «Εισαγωγή: Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας»

Σελίδα 46

Αλεξίου 2010

Στυλιανός Αλεξίου, *Ελληνική Λογοτεχνία. Από τον Όμηρο στον 20ό αιώνα*, Στιγμή, Αθήνα 2010.

Αλεξίου & Αποσκίτη 1988

Στυλιανός Αλεξίου & Μάρθα Αποσκίτη (επιμ.), *Ερωφίλη τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, Στιγμή, Αθήνα 1988.

Bakker & van Gemert 2008

Wim F. Bakker & Arnold F. van Gemert (επιμ.), σε συνεργασία με τον Walter G. Brokkaar, *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην. Ποίημα κυρ-Ιωάννου Πικατόρου εκ πόλεως Ρηθύμνης*, κριτική έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008.

Beaton 1996

Roderick Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού Μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

Beck 1988

Hans-Georg Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, μτφρ. Νίκη Eideneier, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.

Beck 1990

Hans-Georg Beck, *Η βυζαντινή χλιετία*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

Eideneier 1990

Hans Eideneier (επιμ.), *Σπανός* [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 55], Ερμής, Αθήνα 1990 [χρηστική έκδοση].

Eideneier 2012

Hans Eideneier (επιμ.), *Πτωχοπρόδρομος*, κριτική έκδοση, με σχέδια του Αλέκου Φασιανού, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Henrich 2015

Günther Steffen Henrich (επιμ.), *Εμμανουήλ/Μανόλης Λιμενίτης, Το Θανατικόν της Ρόδου* [Παλιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 8], ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2015.

Holton 1997 [2013]

David Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2013], σ. 3-10.

Jeffreys 1998

Elizabeth Jeffreys επιμ., *Digenis Akritis. The Grottaferrata and the Escorial versions*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Jeffreys 1987

Michael Jeffreys, «Η γλώσσα του Χρονικού του Μορέως – γλώσσα μιας προφορικής παράδοσης;», *Neograeca Medii Aevi I: Text und Ausgabe, Akten zum Symposion Köln 1986*, επιμ. Hans Eideneier, Romiosini, Κολωνία 1987, σ. 139-163.

Καραθανάσης 1978

Αθανάσιος Καραθανάσης (επιμ.), *Άνθη ευλαβείας* [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. Ποίηση 36], Ερμής, Αθήνα 1978.

Καραντζόλα 1999

Ελένη Καραντζόλα, «Η δημόδης λογοτεχνία στον αιώνα των Κομνηνών», *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Ν. Ζ. Κοπιδάκης, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999, σ. 158-159.

Κατσαρός 1999

Βασίλης Κατσαρός, «Αττικισμός (11ος-12ος αιώνας)» και «Η γλώσσα της ρητορικής (11ος-12ος αιώνας)», *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Ν. Ζ. Κοπιδάκης, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999, σ. 154-155.

Κεχαγιόγλου 1982

Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Απόκοπος, Απολώνιος, Ιστορία της Σωσάννης* [Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα 1], Ερμής, Αθήνα 1982.

Κεχαγιόγλου 2009α

Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα. Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2009.

Κεχαγιόγλου 2009β

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, «Εισαγωγή: Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας»

Σελίδα 48

Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη ²2009.

Layton 1994

Enro Layton, *The sixteenth century Greek book in Italy. Printers and publishers for the Greek world*, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies – no 16, Βενετία 1994.

Λεντάρη 2007

Τίνα Λεντάρη (επιμ.), *Αφήγησις Λιβίστρον και Ροδάμνης (Livistros and Rodamne): the Vatican version, κριτική έκδοση της Βατικανής διασκευής*, εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο-ευρετήριο στα αγγλικά [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 10], ΜΙΕΤ, Αθήνα 2007.

Λεντάρη 2013α

Τίνα Λεντάρη, «βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα ⁵2013, σ. 335-336.

Λεντάρη 2013β

Τίνα Λεντάρη, «Καταλόγια. Στίχοι περί έρωτος και αγάπης», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα ⁵2013, σ. 1057-1058.

Μαλτέζου 1988

Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός*, τ. Β', επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 105-161.

Μερακλής 2013

Μιχάλης Γ. Μερακλής, «διηγήσεις», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα ⁵2013, σ. 525-526.

Οικονομίδης 2000

Ν. Οικονομίδης, «Οι αυλικόι τίτλοι στον *Πωρικόλογο* και ο κόσμος που αντικατοπτρίζουν», στο *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, επιμ. Σ. Κακλαμάνης, Αθ. Μαρκόπουλος, Γ. Μαυρομάτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σ. 527-534.

Ostrogorsky 1981

Georg Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Γ', μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, Ιστορικές εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1981, σ. 13-70.

Παναγιωτάκης 1968

N. M. Παναγιωτάκης, «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 45-118.

Παναγιωτάκης 1993

N. M. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi, Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991*, τ. 1, Βενετία 1993.

Παναγιωτάκης 2015

N. M. Παναγιωτάκης, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», [= Εισαγωγή στην έκδοση:] *Στέφανος Σαχλίκης. Τα Ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση και τα τρία χειρόγραφα*, επιμ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης & Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 33-107.

Παναγιωτοπούλου-Δουλαβέρα 2005

Βίκη Παναγιωτοπούλου-Δουλαβέρα «Το χειρόγραφο Additional 8241 της Βρετανικής Βιβλιοθήκης και ο γραφέας του», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, επιμ. D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 133-150.

Πολίτη-Σακελλαριάδη 1987

Μαρία Πολίτη-Σακελλαριάδη, «Προβλήματα της έκδοσης του Λόγου Παρηγορητικού περί Δυστυχίας και Ευτυχίας», *Neograeca Medii Aevi I: Text und Ausgabe, Akten zum Symposion Köln 1986*, επιμ. Hans Eideneier, Romiosini, Κολωνία 1987, σ. 285-293.

Σαββίδης 1993

Γιώργος Π. Σαββίδης, «Πότε άραγες αρχίζει η νεότερη ελληνική λογοτεχνία;», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi, Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991*, τ. 1, επιμ. N. M. Παναγιωτάκης, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1993, σ. 37-41.

Τικτοπούλου 2010

Κατερίνα Τικτοπούλου (επιμ.), *Ο Κάτης και ο Μποντικός*, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σχόλια, γλωσσάριο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2010.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442
Π 4.3.7: Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση
Αρχείου Γεωργακά.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, «Εισαγωγή: Από τον Διγενή στα Άνθη Ευλαβείας»

Σελίδα 50

Τσαβαρή 1992

Ισαβέλα Τσαβαρή (επιμ.), *Ιωάννου Δαμασκηνού Βαρλαάμ και Ιωάσαφ. Μεταφράζει ο Νικηφόρος Βενετζάς*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1992.

van Gemert 1994

Arnold van Gemert, «Οι χαμένες γενιές της Κρήτης», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. Β΄, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, σ. 599-620.

van Gemert 1997 [2013]

Arnold van Gemert, «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2013], σ. 61-67.

van Gemert κ.ά. 2002

Arnold van Gemert κ.ά. (επιμ.), *Οδηγός έργων της κρητικής λογοτεχνίας (1370-1690)*, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειο 2002.

Vejleskov 2005

Peter Vejleskov, «Codex Vindobonensis theologicus graecus 244», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρόιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, επιμ. D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 179-214.

Vitti 2003

Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 70-73.

Βιβλιογραφία (Γενικά βοηθήματα)

Στυλιανός Αλεξίου, *Ελληνική Λογοτεχνία. Από τον Όμηρο στον 20ό αιώνα*, Στιγμή, Αθήνα 2010.

Roderick Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού Μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

Hans-Georg Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, μτφρ. Νίκη Eideneier, MIET, Αθήνα 1988.

David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2013].

Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2009.

Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα. Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2009.

Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999.

Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Πατάκης, Αθήνα 2013.

Arnold van Gemert κ.ά. (επιμ.), *Οδηγός έργων της κρητικής λογοτεχνίας (1370-1690)*, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειο 2002.

Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003.